

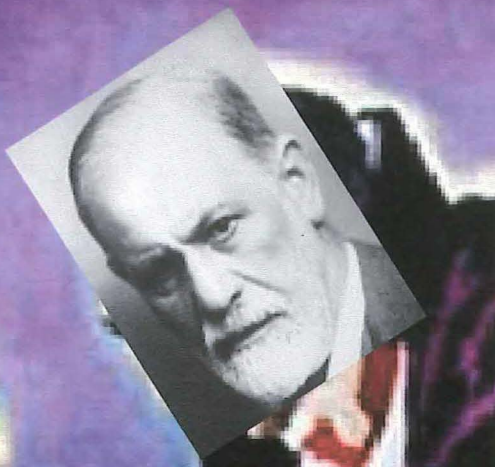
THE MOST FAMOUS HORROR STORY EVER TOLD

Weerwolf en vampier in het perspectief
Van de theorieën van Freud en Klein

Auteur: A. Simonis

1^e lezer: Prof. P. M. G. P. Vandermeersch

2^e lezer: Dr. T. H. Zock

The most famous horror story ever
told : Weerwolf en vampier in het
perspectief van de theorieën van Freud
en Klein / A. SIMONIS - z.j.
Godsdienstpsychologie

COMPLETE
AND
UNABRIDGED

INLEIDING.....	2
<i>Methode.....</i>	3
<i>Definities en afbakening.....</i>	3
<i>Opbouw.....</i>	4
I DE TAND DES TIJDS.....	6
1.1 ETYMOLOGIE.....	6
1.2 KLASSIEKE FIGUREN	9
1.3 EUROPA EN DE SLAVISCHE LANDEN	10
1.4 VAN DUIVEL NAAR DOKTER	13
1.5 DE PEST.....	16
1.6 WAAR GEBEURD?.....	19
2 DE HOEKTAND VAN DE PSYCHOANALYSE.....	23
2.1 BIJ FREUD OP DE DIVAN	23
2.1.1 <i>Seksualiteit.....</i>	24
2.1.2 <i>Oedipuscomplex</i>	25
2.1.3 <i>Egostructuur en afweermechanismen.....</i>	27
2.1.4 <i>Agressie en Doodsdrift.....</i>	30
2.2 JONES.....	32
2.2.1 <i>Oedipuscomplex bij Jones</i>	32
2.2.2 <i>Sadisme en Masochisme.....</i>	35
2.2.3 <i>Bloedzuigen</i>	36
2.3 JONES VS. DRACULA	37
2.3.1 <i>Dracula.....</i>	37
2.3.2 <i>Dracula en Doodsdrift.....</i>	39
2.3.3 <i>Orale fixatie.....</i>	44
2.4 SAMENGEVAT.....	49
3 MELANIE KLEIN: MAMA IS EEN MONSTER!.....	51
3.1 DE THEORIE VAN KLEIN	51
3.1.1 <i>Angst en doodsdrift.....</i>	53
3.1.2 <i>Seksualiteit en Oedipuscomplex</i>	54
3.1.3 <i>Posities en Objecten</i>	55
3.1.4 <i>Phantasie en Symbool.....</i>	59
3.2 KLEIN EN DE WOLF	61
3.2.1 <i>Doodsdrift.....</i>	64
3.2.2 <i>Orale agressie</i>	66
3.2.3 <i>Projectieve identificatie.....</i>	67
3.2.4 <i>De Weerwolf als Phantasie en Symbool.....</i>	70
3.3 SAMENGEVAT.....	75
4 CONCLUSIE.....	77
LITERATUUR.....	81

Inleiding

*Even the man who is pure in heart,
and says his prayers by night.
May become a wolf when the wolfbane blooms,
and the moon is pure and bright.*
(M.Maria Ouspenskaya, *The Wolfman*, 1941)

Van de klassieke oudheid tot de duistere middeleeuwen tot de 21^e eeuw.....De fascinatie voor vampiers is verre van doodgebloed en de weerwolf is zijn wilde haren nog niet kwijt. Zij behoren echter niet meer tot een alledaagse werkelijkheid zoals in vroegere tijden maar zijn bewoners geworden van een fictionele wereld: film en literatuur, rollenspelen, computerspelletjes en fansites en chatrooms op het internet. Tegen de achtergrond van ondertaande studie speelt dan ook een tweeledige vraag: hoe kan het dat deze wezens ons tot op de dag van vandaag zo enorm fascineren, en van welk belang is het in deze context dat vampier en weerwolf van realiteit tot fictie zijn verworpen? Om deze vragen te beantwoorden maak ik gebruik van de theorieën van Sigmund Freud en Melanie Klein wat leidt tot de volgende concrete onderzoeksvragen:

- ❖ Zijn het geloof in en de fascinatie voor de vampier en de weerwolf een uitingsvorm van een van de meest centrale driften in de mens, namelijk de doodsdrijf, met daaraan gerelateerd angst en agressie?
- ❖ Kan dit aangetoond worden met behulp van de theorieën van Freud en Klein en kunnen de verschillende theoretische accenten ons tevens uitleggen hoe het ‘gedrag’ van de vampier en weerwolf zo kan verschillen als zij een uitingsvorm zijn van één en dezelfde drift?
- ❖ Omgekeerd, kunnen de verschillen en overeenkomsten tussen de vampier en de weerwolf enig licht werpen op de theoretische verschillen tussen Freud en Klein?
- ❖ Ten slotte: zijn weerwolf en vampier als hoofdrolspelers in boek en film door middel van de identificatie, wellicht nuttig voor de psyche door te functioneren als uitlaatklep voor angst en agressie?

Methode

Om bovenstaande vragen te kunnen beantwoorden is gebruik gemaakt van literatuuronderzoek. Al snel werd duidelijk dat een psychologische benadering van de vampier en weerwolf vrijwel onontgonnen terrein was. Wel kwam ik enkele verslagen tegen van psychiaters over mensen die aan lycantropie en vampirisme leden. Echter, deze ziektebeelden komen hier alleen in het eerst hoofdstuk terloops aan de orde, omdat de nadruk ligt op de fascinatie van relatief gezonde mensen voor vampiers en weerwolven.

Vanuit de orthodoxe psychoanalyse zoals vormgegeven door Freud is door Ernest Jones een tekst geschreven die expliciet over vampiers handelt. Deze zal dan ook uitgebreid aan de orde komen. Vanuit de psychologische stroming die de theorieën van Klein aanhangt, de object-relatietheorie, kon ik geen enkele tekst vinden die expliciet betrekking had op vampiers en weerwolven. Het mag dus duidelijk zijn dat dit een eerste poging is tot een algemene ‘analyse’ van de fenomenen vampier en weerwolf, liever gezegd, van hun vermogen ons zo te boeien.

Definities en afbakening

Laat ons, alvorens verder te gaan, definiëren wat we moeten verstaan onder weerwolf en vampier. De definitie van een vampier beschrijft een dode, of liever gezegd ondode, die opstaat uit het graf om bij de levenden bloed te zuigen, waardoor deze verzwakken, sterven, of uiteindelijk zelf een vampier worden. Van de weerwolf hanteer ik de volgende definitie: een mens die op bepaalde tijden, doorgaans bij volle maan, in een wolf of wolfachtig wezen verandert en daarbij veel karakteristieken van dit dier overneemt. Dit als gevolg van besmetting of een vloek, evenals bij de vampier.

Echter, het zal duidelijk worden dat er vele variaties op dit thema bestaan. J. G. Melton wijst er in zijn *Encyclopedia of the Undead* bijvoorbeeld op dat niet alle vampiers gereanimeerde lijken zijn: zij kunnen ook demonische geesten zijn, zoals de Griekse *Lamiae*.¹ Verder zullen we in de geschiedenis van de Slavische landen vampiers tegenkomen die energie of melk zuigen in plaats van bloed. Voor de weerwolf

¹ Lamiae: naar Lamia, vermoedelijk een Libische koningin. In een vlaag van woede omdat Zeus verliefd op Lamia zou zijn, roofde Hera al haar kinderen. Lamia botvierde op haar beurt haar woede hierover op mensenvrouwen door al het bloed uit hun baby's te zuigen. Collega's van Lamia, eveneens bloeddorstige geesten, waren de Empusai en de mormolykiai. In: J. G. Melton, *The Vampire Book, the encyclopedia of the undead*, Visible Ink Press, Farmington Hills, 1999.

geldt dat deze ook kan veranderen als gevolg van magie of het gebruik van een bepaalde zalf. Bovendien verschilt de mate waarin iemand daadwerkelijk transformeert van verhaal tot verhaal. Een andere variatie op het thema die in het eerste hoofdstuk aan de orde zal komen is die van de 'echte vampier en weerwolf' in de vorm van geestesgestoorde historische figuren zoals Erzebeth Bathory, Frits Haarmann en Jean Grenier.

Hoewel de geschiedenis van de weerwolf en vampier dus wel aan bod komen, wordt er in de uiteindelijke conclusie toegewerkt naar een afbakening van de weergave van deze wezens zoals in het Westen vanaf het begin van de 20 eeuw in film en literatuur. Vampirisme en lycantropie in strikt pathologische ofwel ziekelijk zin komen hier na hoofdstuk één dus niet meer aan de orde. Ongeveer hetzelfde geldt voor de theoretische kaders van Freud en Klein: vanuit een beknopte beschrijving van hun belangrijkste concepten en theorieën wordt langzaam toegewerkt naar de toepassing van enkele concepten die in deze context van belang zijn zoals het oedipuscomplex, oraal sadisme, de doodsdrijf en onbewuste fantasie.

Het is ten alle tijden van belang in het oog te houden vanuit welk perspectief over de vampier en weerwolf wordt gesproken; is dit vanuit een perspectief van iemand die daadwerkelijk in hun bestaan gelooft, vanuit het perspectief van iemand die zich in hen kan herkennen, vanuit de vampier en weerwolf zelf (doormiddel van projectie) of vanuit een psychologisch perspectief?

Opbouw

In hoofdstuk één wordt aandacht besteed aan de geschiedenis van de weerwolf en de vampier. Om te voorkomen dat we ons verliezen in een zeer lange complexe geschiedenis, terwijl hier een psychoanalytische benadering centraal staat, concentreer ik me voornamelijk op Oost en West Europa. De historische component mocht niet buiten beschouwing blijven, aangezien er door de eeuwen heen vele variaties rondom de definities zijn ontstaan, waardoor juist de essentiële, tijdloze aspecten zo goed belicht worden. Er zal in worden gegaan op de etymologie, de rol van kerk en inquisitie, de pest en de veranderingen in opvattingen over en uitbeelding van, vampier en weerwolf. Na deze vogelvlucht van Ovidius naar Reginald Scotts bonte ontkenning van duivelse inmenging, volgt een kleine selectie waargebeurde verhalen.

In hoofdstuk twee beschrijf ik enkele van de centrale thema's en concepten uit het werk van Freud, zoals zijn beschrijving van de kinderlijke seksualiteit, het Oedipuscomplex, de egostructuur en Eros en Thanatos. Deze zullen weergegeven worden in hun uiteindelijke versie en alleen daar waar nodig zal ik aandacht besteden aan de totstandkoming van deze concepten. Vervolgens wordt het artikel van Ernest Jones (tevens de biograaf van Freud) getiteld "On the Nightmare" uit 1933, behandeld. Er zijn echter tegen deze tijd in film en literatuur al vele variaties op het vampierthema ontstaan die in niet geringe mate toegeschreven kunnen worden aan de populariteit van Bram Stokers roman *Dracula*. Als afbakening van wat 'modern' is maak ik gebruik van deze roman en heb ik een lijst gemaakt met modernere toevoegingen aan het vampierthema. Vervolgens grijp ik terug op de eerder beschreven theorieën van Freud, om aan te tonen dat op de vampier zoals sinds *Dracula* een analyse mogelijk is die beduidend verder gaat dan die van Jones.

De weerwolf komen we pas dan weer tegen, als Melanie Klein's opvattingen centraal staan in hoofdstuk drie. Wat zijn de verschillen tussen haar opvattingen en theorieën en die van Freud? Hoe zijn deze verschillen terug te vinden in de ontwikkeling van de symboliek van de weerwolf, ten opzichte van die van de vampier? Waar in hoofdstuk twee nog verwezen kan worden naar een psychoanalytische tekst die expliciet over de vampier gaat, is een dergelijk handvat in het geval van Kleins theoretische kader geheel afwezig. Alhoewel hierdoor de structuur van dit hoofdstuk er enigszins anders uit zal zien is ze qua thematiek zoveel mogelijk een spiegeling van het voorgaande hoofdstuk. Dit om tot een helder vergelijk te kunnen komen tussen symboliek en psychologische concepten. Ook in hoofdstuk drie vindt men een overzicht van recente variaties op het weerwolfthema, en ook hier wordt een invloedrijke roman gebruikt, namelijk Guy Endore's *The Werewolf of Paris* uit 1933. In de loop van dit hoofdstuk komt de vampier steeds vaker terug omdat er dan inmiddels genoeg informatie is om tot een vergelijk te komen en hier tevens verklaringen voor te geven. Met name de paragraaf over de weerwolf als phantasie en symbool is evenwel op de vampier als de weerwolf van toepassing.

Hoofdstuk vier is het concluderende hoofdstuk, waarin de deelvragen beantwoord en aan elkaar gerelateerd worden. Maar laten we beginnen bij het begin, de geschiedenis.

I De tand des tijds

Er bestaat nogal wat onduidelijkheid over de termen weerwolf, vampier en lycantroop/lycantropy. Niet alleen de terminologie is onduidelijk. De meeste mensen die ik spreek komen niet verder dan Graaf Dracula uit Transsylvanie (die eigenlijk een prins was uit Wallachie), die ondanks zijn uitermate sadistisch karakter pas na Bram Stoker's Dracula de vampierstatus kreeg. Bij een weerwolf zien de mensen onmiddellijk 'iets' voor zich, maar dit wezen is zo mogelijk nog meer in nevelen gehuld dan zijn vampier collega.

Het is dus noodzakelijk stil te staan bij het curriculum vitae, of moet ik zeggen mortis, van beiden, voor we verder kunnen gaan naar een specifiekere beschouwing. Belangrijk is het te onthouden dat dit korte historische overzicht bij lange na geen recht doet aan een lange complexe geschiedenis! Veel varianten en benamingen van de weerwolf en de vampier zullen niet aan de orde komen, en ook uit het enorme corpus aan literatuur zullen slechts enkele voorbeelden worden belicht. Van belang is echter dat men ziet dat het beeld van vampier en weerwolf zoals wij dat kennen in West Europa, grotendeels afkomstig is uit Griekenland en Rome, en uit de Slavische landen. Een ander belangrijk punt is dat men de ontwikkeling ziet van een geloof in deze wezens van letterlijk en moraliserend naar spiritueel, naar een pathologische en tot slotte een symbolische opvatting.

1.1 Etymologie

Hoewel de woorden weerwolf en vampier bij de meeste mensen associaties oproepen met de bossen en bergen van Hongarije en Roemenië, vooral Transsylvanië, zijn er sterke aanwijzingen dat geen van beide termen uit deze regio stammen. Vooral over het woord vampier is veel onenigheid. Er zijn vier theorieën te onderscheiden die de wortels van het woord vampier in een ander taalgebied plaatsen, te weten in het Turkse, Griekse, Slavische en Hongaarse taalgebied.²

De eerste theorie stelt dat het woord vampier en haar Slavische synoniemen *upior*, *uper* en *upier* allen afgeleiden zijn van het Turkse woord voor heks, *uber*. De tweede theorie baseert zich op een niet nader geïdentificeerde autoriteit om te verwijzen

² K. M. Wilson, "The history of the word Vampire", in: A. Dundes (red.), *The vampire, a casebook*, University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1998 p. 3.

naar het Griekse werkwoord voor drinken, te weten π. Volgens K.M. Wilson heeft de derde theorie, die naar de Slavische origine van het woord verwijst, te weten het Servische woord BAMIIUP, de meeste ingang gevonden. A. Bruckner maakt hier echter korte metten mee in zijn artikel *Etymologien* uit 1934.³ Hij stelt dat het Servische woord enkel via het Grieks uit het Bulgaars is ‘geleend’, waarmee we dus nog steeds niet bij de kern van de zaak zijn. Ook recente pogingen van Engelse en Amerikaanse schrijvers kunnen ons hier niet bij helpen. Dit aangezien zij in een vierde theorie stellen dat het woord vampier simpelweg van het Hongaarse woord *vampir* stamt. Wilson merkt echter terecht op dat het woord vampir pas in het Hongaars opduikt in 1786, bijna meer dan een eeuw nádat het in het westen is gesignaleerd. Bijvoorbeeld in de *Mercure Galant* in Frankrijk, 1693 en 1694, over vampirisme in Polen en Rusland.⁴

Vanaf de 18^e eeuw komt de term vampier steeds regelmatig voor in de Westerse talen. Paradoxaal genoeg, hoewel het woord in het begin voortdurend verwijst naar een Slavisch volksgeloof en waarschijnlijk etymologisch daar ook haar wortels heeft, is het in het Westen veel populairder en gangbaarder geworden. Harry A. Senn wijst ons er in zijn studie over weerwolven en vampiers in Roemenië op dat er andere, gangbaarder termen in het Oosten zijn, genuanceerder en tevens verwijzend naar de band met de weerwolf.⁵

Zo omschrijft hij het Roemeense geloof in de *strigoi*: een heks die melk van koeien en schapen steelt, soms in de vorm van een hond of een wolf. Hier is nog geen sprake van een ondode; deze onderscheidt men met de term *strigoi mort*, maar ook diens voorkeur gaat uit naar een glaasje melk in plaats van het bloed van de levenden. Dan is er de *strigoi de lup*, ook bekend als *pricolici* en *tricolici*; een levend lid van de samenleving wiens wolf-achtige gedrag wordt benadrukt ten opzichte van het melk stelen van de strigoi.⁶ Een andere interessante benaming die door Senn wordt genoemd is het Slavische *volkolak*, wat in het moderne Grieks is overgenomen om de vampier (de tot leven gewekte, in tegenstelling tot de Lamiae en consorten die immers geesten waren) aan te duiden, maar oorspronkelijk wolfshaar of wolfshuid betekende en specifiek op de weerwolf sloeg!

³ A.Bruckner, *Etymologien, Slavia Casopis pro Slovanskou Filologii*, 1934, 272-280, in K. M. Wilson, “The History of the Word Vampire”, in: A. Dundes (red.), *The vampire, a casebook*, University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1998, p.4.

⁴ Ibid, p. 5.

⁵ H.A. Senn, *Werewolf and Vampire in Romania*, Columbia University Press, New York, 1982, p. 18.

⁶ Het kon hier ook gaan om een mens-hond of een mens-varken. Uit; H. A. Senn, *Were-wolf and Vampire in Romania*, Columbia University Press, New York, 1982 p. 42.

Dat brengt ons bij de term weerwolf, een waar etymologisch drama. De term *werewolf* komen we in het Engels voor het eerst tegen in de *Ecclesiastische Ordonnances van Koning Cnut* (1017-1035), waarin de weerwolf symbool staat voor de wolf die de schapen, ofwel goede christenen aanvalt. Het woord werewolf komt vervolgens ook voor in de *Otia Imperialia* van Gervase van Tilbury in 1212, en in de engelse vertaling van het Franse gedicht *Guillaume de Palerme*, ofwel *The romance of William and the Werewolf*. Ian Woodward geeft in zijn *The Werewolf Delusion* een indrukwekkende lijst van aan *were* verwante woorden en afleidingen: *wer* of *wera* in de betekenis van man, is verwant aan het Gotische *wair*, Teutonische *wer*, Frankische *uara*, Keltische *gur*, Latijnse *fir*, West Friese *waer*. De betekenis van het woord kende echter kleine variaties. In de Angelsaksische taal betekende *waer* man, maar ook oorlog. In het Saksisch werd *were* geruikt om een getrouwde man aan te duiden, van de leeftijd een andere man te doden maar ook een nieuwe voort te kunnen brengen. In het latere Hoog-Nederlands of Duits betekende *wehren* verdedigen, *wehrung* verdediging en een *wehrman* was dan ook iemand die verdedigde, onderhield, veilig stelde.

Behalve dat zowel hun etymologische wortels als hun aanwezigheid en verschijning aan elkaar gerelateerd werden, hebben weerwolf en vampier gemeen dat zij beiden in verband werden gebracht met heksen en tovenaars. I. Woodward noemt het Franse *borouch*; weerwolf, heks en tovenaar, en de *Meneur de Loups*, en het Italiaanse *lupo manaro*, dat in de middeleeuwen eigenlijk een heks verkleed als wolf aanduidde.⁷

De andere benaming, *lycanthropie*, komen we vijf eeuwen later voor het eerst tegen in het Engels, in Reginald Scott's *The Discovery of Witchcraft* (1584).⁸ Deze term moet men in een medische context bezien, aangezien Scott stelt dat mensen die lijden aan lycantropische wanen lijden aan de ziekte *Lupina Insania*.⁹ Hij wijst dus een lichamelijke transformatie door duivel van de hand.¹⁰ De etymologie van het woord lycantropie is te herleiden tot de mythe van Koning Lycaeon (*lycanthropos*=Λυκανθρωπος): *lykos*=wolf + *anthropos*=man), die door Zeus in een weerwolf werd getransformeerd nadat de koning aan Zeus mensenvlees had opgediend.

⁷ I. Woodward, *The Werewolf Delusion*, Paddington Press Ltd., New York en Londen, 1979, p. 238-241.

⁸ Reginald Scott (1538-1599) uit Kent ageerde openlijk tegen het geloof in heksen en dergelijke, aangezien hij dit irrationeel vond. Dit haalde hem de woede van Koning James I op de hals. Deze gaf in 1603 opdracht tot het verbranden van alle exemplaren van *The Discovery of Witchcraft*, waardoor overlevende exemplaren schaars zijn

⁹ Vanaf dit punt zal ik de term weerwolf gebruiken in een historische, folkloristische en literaire context, terwijl de term Lycantropie gereserveerd zal worden voor een pathologische/psychologische context.

¹⁰ C. F. Otten (ed.), *A Lycanthropy Reader, werewolves in western culture*, Syracuse University Press, New York, 1986 p. 5-8.

1.2 Klassieke figuren

There he uttered howling noises, and his attempts to speak were all in vain. His clothes changed into bristling hairs, his arms to legs, and he became a wolf. His own savage nature showed in his rabid jaws, and he now directed against the flocks his innate lust for killing.¹¹

De *Metamorfoses*, van de Romeinse dichter Ovidius (43 v.C.-17 n.C.) bestaan uit vijftien boeken die de schepping en geschiedenis van de wereld in termen van Griekse en Romeinse mythologie beschrijven. Ovidius vertelt in dit werk een hele verzameling verhalen over individuen die door verschillende oorzaken een metamorfose ondergaan. Zo ook koning Lycaon van Arcadie (figuur 1.).

Zeus kreeg in de gaten dat het kwaad onder de mensen zienderogen toenam en besloot zelf maar eens een kijkje te gaan nemen. Op bezoek bij koning Lycaon kreeg hij de indruk dat het nog erger was dan hij aanvankelijk dacht. Niet alleen was deze koning een brute tiran, die het naliet Zeus een passend onthaal te geven (Zeus was de beschermheer van de gastvriendschap), hij probeerde hem ook nog eens bij de neus te nemen. Lycaon geloofde niet dat Zeus was wie hij zei en besloot hem op de proef te stellen door hem een krijgsgevangene als diner voor te schotelen. Zeus kwam daarop met een passend dessert; hij blies het paleis van Lycaon op met een bliksemschicht, en veranderde de koning in wat volgens hem het best bij zijn aard paste, namelijk een weerwolf. In deze mythe kunnen we al een relatie zien tussen moreel gedrag en de irrationele bestialiteit van de weerwolf, zoals we die ook in andere verhandelingen en verhalen tegen zullen komen.

Ongeveer in dezelfde periode dat Ovidius de mythe van Lycaon op schrift stelde, had de beruchte vampier demon Lilith zich een vast plaatsje in de Hebreeuwse folklore veroverd (figuur 2.). Haar verhaal begint echter al veel eerder, als ze carrière maakt als Sumerische vampier demon, naast soortgelijke wezens als *Lillu*, *Ardat Lili* en *Irdu Lili*. Ze wordt genoemd in het *Gilgamesh Epos* en in *Jesaja* 34:14.¹² In de Talmud is haar een belangrijker rol toebedeeld, als de eerste vrouw van Adam die weigert zich seksueel aan hem te onderwerpen en het paradijs uitvlucht. Zij zorgt vervolgens voor een hele horde demonisch nageslacht die bekend staan als de *lilim*. Vanaf dan worden Lilith en haar cohorten vooral geassocieerd met seksueel agressief gedrag. In de vorm van een *incubus* (m) en een *succubus* (v), die respectievelijk vrouwen en mannen 's nachts

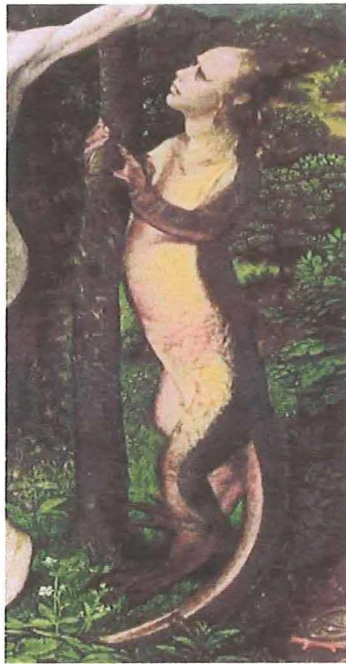
¹¹ M. M. Innes, *The Metamorphoses of Ovid*, Penguin, Harmondsworth, 1955 p. 36-38.

¹² Jesaja 34:14, naar Lilith wordt verwezen als 'nachtspook', Nederlands Bijbel Genootschap, Haarlem, 1981, p. 622.

Lyson turns into a wolf. Engraving from 1677. Photo © Matsar Förlag - GML.

figuur 1.

figuur 2.

**Hugo van der Goes (1440-1482)
Kunsthistorisches Museum, Wenen**

bezoeken, weerloos maken en vervolgens seks met hen hebben. Dit seksuele thema zullen we in latere beschouwingen van de vampier weer tegenkomen. Lilith zelf wordt verder in verband gebracht met het drinken van het bloed van baby's (vooral die welke op 'onbetamelijke' wijze waren verwekt), en het veroorzaken van onvruchtbaarheid bij vrouwen.¹³

In de verhalen van Lycaon en Lilith leren we enkele kenmerken van onze hoofdrolspelers kennen, zoals hun wreedheid, hun bloedlust, hun amorele gedrag en in Liliths geval het doorbreken van seksueel taboe. Maar er is nog een scala aan aspecten die het waard zijn genoemd te worden, waarvan de meeste hun oorsprong vinden in Griekenland, de Slavische landen en enkele buurlanden als Joegoslavië en Roemenië.¹⁴

1.3 Europa en de Slavische landen

Lilith was dan wel uit op bloed, maar zij was een demon en geen tot leven gewekte dode zoals we die ook al in onze strikte definitie tegenkwamen. Over het algemeen werd de vampier gezien als iemand die in het graf lag zonder te vergaan. In de nacht verliet de vampier het graf om mensen te bezoeken met als doel hun bloed te drinken, seks met hen te hebben of hen zelfs op te eten.¹⁵ Als het graf van deze persoon, of liever dit wezen, werd geopend vond men deze in een andere positie dan gebruikelijk voor een overledene, ogenschijnlijk goed doorbloed en met doorgegroeide nagels en haar. Soms was het graf zelf besmeurd met bloed, waarschijnlijk van het laatste slachtoffer, zo dacht men.¹⁶

Over hoe men een vampier werd bestond een scala aan opvattingen; tovenaars, heksen, weerwolven, geëxcommuniceerden en mensen die een onnatuurlijke dood waren gestorven werden na hun overlijden vampier. Je kon echter ook bij je geboorte al voorbestemd zijn een vampier te worden. Als je bijvoorbeeld was geboren uit de gemeenschap van een heks en een weerwolf had je een probleem. Evenzo als je met de

¹³ J. G. Melton, *The Vampire Book, an encyclopedia of the undead*, Visible Ink Press, Farmington Hills, 1999.

¹⁴ Slavische landen; Rusland, Oekraïne, Wit-Rusland, Polen, Tsjechië, Slowakije, Slovenië, Kroatië, Servië, Bosnië, Bulgarije en Macedonië.

¹⁵ Om te ondervangen dat niet alle typen vampier en weerwolf, laat staan alle benamingen, hier aan bod zullen komen, is bij de bijlagen een overzicht hiervan te vinden.

¹⁶ Ik wil hier verder niet ingaan op opvattingen over begrafenisrituelen en kennis over ontbinding. Wel wijs ik in deze context op het werk van P. Barber, *Vampires, Burial and Death, folklore and reality*, Yale University Press, New Haven and London, 1988, waarin hij kijkt naar de relatie tussen begrafenisrituelen, contemporaine opvattingen over dood en ontbinding en het geloof in vampiers.

helm op was geboren, al zichtbare tandjes had of doorlopende wenkbrauwen. Hieronder volgt een selectie van enkele aspecten van weerwolf en vampier in verscheidene Slavische en Europese landen. Hoewel veel van de gebruikte bronnen nauwelijks vermelden uit welke periode een bepaalde term stamt, dringt de verbondenheid met het christelijke geloof zich toch enigszins op.

In Rusland werden eigenschappen van vampiers bijvoorbeeld overgeheveld naar ketters. Samen met heksen en tovenaars waren zij bekend onder dezelfde naam, *Eretik*. De Eretik bleef na zijn dood een beetje rondhangen totdat een naaste of bekende eveneens kwam te overlijden. De Eretik nam dan diens lichaam over om vervolgens dood en verderf te zaaien.¹⁷ In Hongarije is in tegenstelling tot wat de meeste denken, de vampier een tamelijk onbekende in het volksgeloof. Wel kende men de *Ludverc* of *Luderc*; een brandende speer of ster die rondvliegt en zich toegang tot een huis verschaft door de schoorsteen. Eenmaal daar nam de Ludverc de gedaante aan van de overleden partner van het slachtoffer om seks met hem/haar te hebben. Het slachtoffer bleef bleek, verzwakt en uitgeput achter. Dit wezen is overigens ook bekend in Transsylvanie. In Joegoslavië kende men de *Vukodlak* (evenzo het Slavische Volkolak, zie paragraaf 1.1). De Vukodlak heeft bekendheid gekregen als een vampier volgens de strikte definitie, met daar aan toegevoegd een seksuele component, terwijl het woord oorspronkelijk 'wolfshaar' betekende en de weerwolf aanduidde.

De reputatie van laatstgenoemde was aanzienlijk ambivalenter dan die van de Vampier, Eretik, en Ludverc. In Servië geloofde men dat sommige demonische wezens, die bijvoorbeeld in de vorm van een weerwolf konden verschijnen, op de hand van de mensen waren en hen hielpen in de strijd tegen boze geesten. Uit Letland is het geloof bekend dat weerwolven God hielpen tegen de tovenaars uit het team van de duivel. De tovenaars steelden de Vruchtbaarheid en namen haar mee naar de hel, maar de weerwolven haalden haar terug. Ook zijn verhalen bekend van Letse en Russische weerwolven die er een competitie op na hielden; als de Letse weerwolven wonnen, waren de Letten verzekerd van een goede oogst dat jaar. Fascinerende voorbeelden waarbij de weerwolven op de hand van de mensen zijn.

De vampier en weerwolf in Roemenië komen uitgebreider aan de orde in de gelijknamige studie van Senn. Ook hier werden de twee aan elkaar gerelateerd; een weerwolf werd na zijn dood een vampier, beide belaagden hun naasten, beide konden

¹⁷ F. Oinas, "East European Vampires", (red.) A. Dundes, *The Vampire, a casebook*, University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1998, p. 52-53.

hun transformatie ondergaan als gevolg van een vloek en beiden kunnen bij hun geboorte al verdoemd zijn doordat zij voortkomen uit een heks en/of een tovenaar en een weerwolf (opvallend is dat een tovenaar of heks *strigoi* wordt genoemd, terwijl *strigoi mort* de aanduiding is voor vampier). Senn vat samen hoe het bestaan, of liever ontstaan, van vampier en weerwolf samenhang met abnormaliteiten rond geboorte en dood, mislukte socialisatie van een kind, het doorbreken van een religieus taboe of een botsing tussen het domein van het (boven)natuurlijke en het menselijke.

Tevens zijn er weer verwijzingen naar vruchtbaarheid te vinden, zoals al in het verhaal van Lilith naar voren kwam. Met name vampiers waren hier schadelijk, aangezien zij oogsten konden laten mislukken, vee en melk stelden, het sap uit de gewassen zogen en borstvoeding konden bederven.¹⁸ Wat betreft de weerwolf kan Senn beamen dat diens positie ook hier weer zeer zeer dubbel is, niet alleen in Roemenië, maar in vrijwel heel het Europese en Indo-europese gebied. Het Germaanse *warg*, het vulgair-latijnse en tevens Frankische en Normandische *wargus*, betekenen respectievelijk man die geen vrede kent en wurger/crimineel/wolf. Senn wijst echter ook op de vele stammen in Italië, Griekenland, de Balkan (en zelfs Klein-Azië en Noordwest Iran), waarvan de naam zoveel betekende als wolf-mensen of zij-wolven. In heel het genoemde gebied, en dan ga ik nog voorbij aan het Germaanse en Scandinavische gebied, zijn bewijzen gevonden van rituele of ecstatische lycantropie, vruchtbaarheidsceremonies en geheime genootschappen waarbij de wolf werd nagebootst.¹⁹ De wolf, zo stelt Senn, representeerde de kwaliteiten van een strijder; viriliteit en razernij in strijd en jacht.

Er is een belangrijker aspect dat expliciet genoemd moet worden, namelijk de verbondenheid in de dood van weerwolf en vampier. Paul Barber wijst ons op het geloof van Roemeense zigeuners in de aanwezigheid van witte wolven op begraafplaatsen. Daar beschermden zij de levenden tegen de doden door deze aan te vallen en op te eten. Hij haalt ook een anekdote aan over een Bulgaarse begrafenis waar men doormiddel van lange planken over de grafkist hoopte de wolven bij het lijk vandaan te houden. Wolven zijn aaseters, en Barber oppert dan ook dat het inderdaad regelmatig zal zijn voorgekomen dat wolven een te ondiep begraven lichaam in hun

¹⁸ H.A. Senn, *Werewolf and Vampire in Romania*, Columbia University Press, New York, 1982, p. 10-11.

¹⁹ Ibid, p.17. Een voorbeeld van een vruchtbaarheidsceremonie was het aantikken van jonge vrouwen met leren zweepjes om hen vruchtbaar te maken. Dit gebeurde tijdens de *Lupercalia* in Rome, later door de Maria-lichtmis vervangen. Voor meer informatie zie bijvoorbeeld Wikipedia.org. of de *Encyclopedia Britannica*.

klauwen kregen. De notie van weerwolven als vijanden van de vampiers ('wolf plundert ondiep graf en eet lijk' wordt 'wolf valt vampier aan') hangt hier waarschijnlijk mee samen, maar is weer tegenstrijdig met het eerder genoemde geloof dat de weerwolf na zijn dood zelf een vampier wordt, of dat, volgens de Kuci in Montenegro, een vampier zelf tenminste een tijdje in een weerwolf verandert.²⁰

Samengevat kunnen we stellen dat het bestaan van deze wezens geaccepteerd werd als behorende tot een realiteit vol raadsels en onzekerheden; leven en sterven, dag en nacht, leven en dood, vruchtbaarheid, heksen en demonen. Afschuwelijk als ze konden zijn, met tegenmagie en een staak kwam je een heel eind.²¹ In Roemeense dorpen konden weerwolf en vampier getolereerd worden in hun menselijke gedaante en bij goed gedrag. Echter, de bewaker van de goden en beschermer van strijders en jagers kon het al niet bepaald goed vinden met die ene god, maar paste in toenemende mate ook nog eens niet bij de agrarische en stedelijke levensstijlen die zich ontwikkelden in de late middeleeuwen. Vampier en weerwolf werden uit de dagelijkse realiteit verbannen. Met de toenemende bevoegdheden van de Inquisitie, zouden vampier en weerwolf het bovendien vooral in West Europa een stuk moeilijker krijgen: de vampier was hier geen teruggekeerde geliefde, maar slechts een instrument van de duivel. En ook al was die weerwolf de buurman van twee deuren verderop die zich overdag keurig gedroeg, een pact met de duivel was in de ogen van de Westerse kerk onvergeeflijk....

1.4 Van duivel naar dokter

De teksten die hier aan de orde komen laten een verschuiving zien van de nadruk op demonologie naar de nadruk op pathologie. Ook van belang is het verschil in benadering van weerwolven en vampiers tussen de Rooms-katholieke en de Oosters Orthodoxe kerk. Een voorbeeld hiervan: In het Oosten beschouwde men het als een slecht teken als iemand binnen een bepaalde tijd nog niet was ontbonden. Het lag dan in de lijn der verwachting dat deze een vampier zou worden. Volgens de Rooms-katholiek kerk was het niet ontbinden van een lichaam juist het kenmerk van een heilige, die daarbij vaak ook nog een aangenaam geurtje verspreidde. Een klein verschil?

²⁰ P.Barber, *Vampires, Burial and Death, folklore and reality*, Yale University Press, New Haven and London, 1988, p. 93.

²¹ Staak: gebruikt om een verdacht lijk aan de kist of de grond te nagelen. Hoewel het hier dus niet om het doorboren van het hart ging, is van dit gebruik de klassieke 'staak door het hart' afgeleid zoals we die in recente verhalen tegenkomen.

Van groter belang was de Inquisitie, ingesteld door de Rooms-katholieke kerk. Waar deze van origine in het leven was geroepen om ketterij te bestrijden, werd het werkteerrein van de inquisiteurs aanzienlijk vergroot door de pauselijke bul uit 1484, *Summis Desiderantes Affectibus* (Figuur 3);

Innocent VIII Summis desiderantes, 9 December 1484²²

It has recently come to our ears, not without great pain to us, that in some parts of upper Germany, as well as in the provinces, cities, territories, regions, and dioceses of Mainz, Koln, Trier, Salzburg, and Bremen, many persons of both sexes, heedless of their own salvation and forsaking the catholic faith, give themselves over to devils male and female, and by their incantations, charms, and conjurings, and by other abominable superstitions and sortileges, offences, crimes, and misdeeds, ruin and cause to perish the offspring of women, the foal of animals, the products of the earth, the grapes of vines, and the fruits of trees, as well as men and women, cattle and flocks and herds and animals of every kind, vineyards also and orchards, meadows, pastures, harvests, grains and other fruits of the earth; that they afflict and torture with dire pains and anguish, both internal and external, these men, women, cattle, flocks, herds, and animals, and hinder men from begetting and women from conceiving, and prevent all consummation of marriage; that, moreover, they deny with sacrilegious lips the faith they . received in holy baptism; and that, at the instigation of the enemy of mankind, they do not fear to commit and perpetrate many other abominable offences and crimes, at the risk of their own souls, to the insult of the divine majesty and to the pernicious example and scandal of multitudes.

Eén van de belangrijkste gevolgen die deze bul binnen de invloedssfeer van de Rooms Katholieke Kerk zou hebben, was dat prechristelijke en paganistische geloofsinhouden niet meer werden afgedaan als verbeelding, maar onder de noemer Satanisme (het geloof in de christelijke duivel) werden geschaard. Heksen, tovenaars, weerwolven; zij hadden een pact met de duivel gesloten of werden in het geval van de vampier op zijn minst door hem gebruikt en vielen nu dus binnen het blikveld van de Inquisiteurs. Dit zou zwaarder wegen in het verschil tussen Oost en West dan een verschil van mening over de waardering van een niet ontbindend lichaam. H.A. Senn wijst ons er namelijk op dat in het Oosters Orthodoxe christendom veel minder nadruk ligt op het rigide naleven van dogma's. Hij beschrijft haar als een open instituut dat ruimte liet voor prechristelijke geloofsinhouden en rituelen. Geen Inquisitie met heksenvervolgingen,

²² H. Kramer en J. Sprenger, *Malleus Maleficarum* (1486), (vert.) Montague Summers, Dover Publications Inc. 1971, p. xliii-xlv.

heksenprocessen en martelingen.²³ Dit waren precies de bezigheden van de Dominicaner priesters Henricus Kramer en Jacobus Sprenger.

In 1486 verschijnt van hun hand de *Malleus Maleficarum* (De Heksenhamer, fig. 4), het standaardwerk voor inquisiteurs waarin de bul van Innocentius als introductie is opgenomen. Laat ons eens kijken naar wat zij ons vertellen over weerwolven en vampiers, onder vraag 10: *Whether Witches can by some Glamour Change Men into Beasts.*²⁴

*And it is argued that it is not possible, from the following pasage of Episcopus (XXVI, 5):
Whoever beliefs that it is possible for any creature to be changed for the better or for the worse,
or to be transformed into any other shape or likeness, except by the Creator Himself, Who made
all things, and by Whom all things are created, is without doubt a infidel, and worse than a
pagan.*

*For when the body of a man is changed into the body of a beast, or a dead body is brought to
life, such things only seem to happen, and are a glamour or illusion, or else the devil appears
before men in an assumed body.*

De expliciete verwijzingen zijn summier, maar met bovenstaande bevestigden zij het standpunt van een autoriteit uit vroegere tijden, de kerkvader Augustinus. Deze schreef al in zijn *De spiritu et anima* dat hij niet geloofde dat de duivel een mens letterlijk kon transformeren in een ander wezen. Hiermee zou men de duivel teveel macht tot inmenging in het scheppingsproces geven. Wel geloofde Augustinus dat de duivel iemand in de *wáán* kon laten dat hij daadwerkelijk getransformeerd was in een weerwolf. De weerwolf en vampier van Kerk en Schrift waren een manifestatie van de macht van de duivel in een mensenleven. Een concreet voorbeeld hiervan vinden we in de eerste schriftelijke verwijzing naar de weerwolf in het Engels; de *Ecclesiastische Ordonnances* van Koning Cnut (1017-1035).

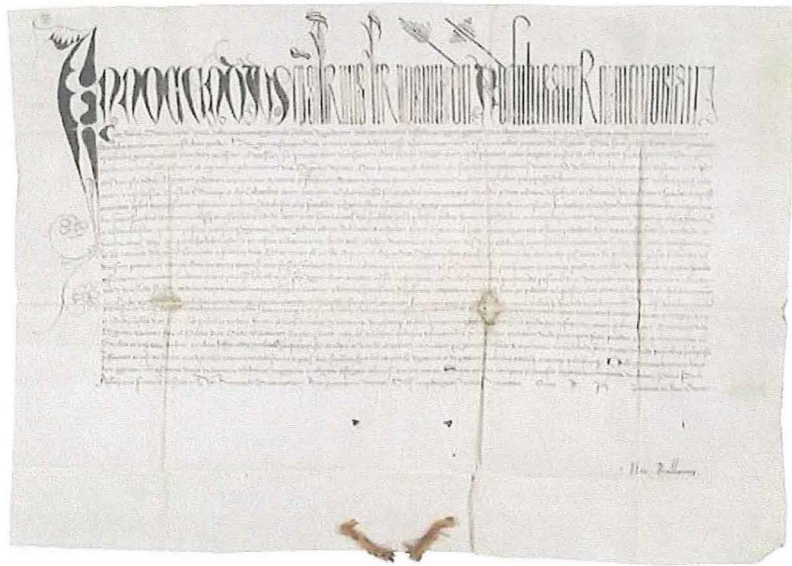
*Therefore must the shepherds be very watchful and diligently crying out, who have to shield the
people against the spoiler; such are bishops and mass priests, who are to preserve and defend
their spiritual flocks with wise instructions, that the madly audacious were-wolf do not too
widely devastate, nor bite too many of the spiritual flock.*

²³ H.A. Senn, *Werewolf and Vampire in Romania*, Columbia University Press, New York, 1982, p.

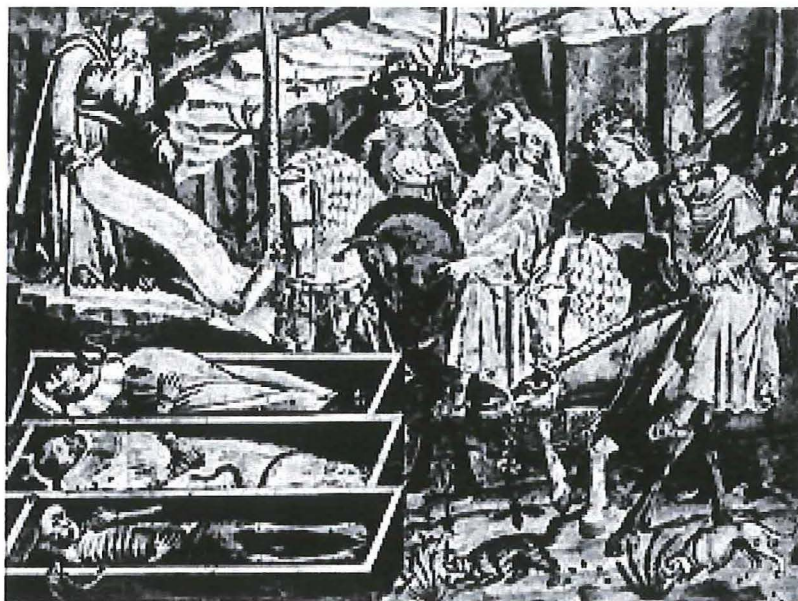
²⁴ H. Kramer en J. Sprenger, *Malleus Maleficarum* (1486), (vert.) Montague Summers, Dover Publications Inc. 1971, p. xliii-xlv.

figuur 3

figuur 4

figuur 5

Het is duidelijk dat we de weerwolf hier op moeten vatten in de bijbelse zin, zoals in Mattheus 7:15

*Wacht u voor de valse profeten, die in schapenvacht tot u komen maar van binnen zijn zij roofgierige wolven.*²⁵

De mogelijke reden voor het gebruik van het woord weerwolf in plaats van wolf, zou volgens Otten kunnen zijn dat men zo explicieter kan verwijzen naar een alliantie met de duivel, een associatie die de gewone wolf niet snel op zou roepen.²⁶ Maar gaat het hier tevens om een letterlijke verwijzing naar de menswolf? Dit is niet waarschijnlijk.

Laten we aannemen dat de meeste van ons zich niet meer echt het hoofd breken over of iemand nou wel of niet in een weerwolf kan veranderen of op kan staan uit het graf. Toch zag men zich in vroegere tijden voor een metafysisch raadsel gesteld. Hoewel de voorbeelden hierboven lijken te laten zien dat vooral het morele aspect van belang was (Ovidius en Lilith die zich misdroegen, weerwolven die een pact met de duivel sloten en vampiers die dit werden als gevolg van bijvoorbeeld zelfmoord of afvalligheid), zetten weerwolven en vampier hun tanden niet alleen in de moraal. Zij raakten ook aan de aard van materie, de aard van mensen, perceptie, illusie, dood, God en de Duivel. Maar er was één gebeurtenis in het bijzonder die in het verhaal van de vampier en weerwolf speciale aandacht verdient: de Pest!

1.5 De pest

De Pest, waarvan de eerste uitbraak rond 1350 ook wel de Zwarte Dood werd genoemd, was een van de grootste rampen in de geschiedenis van Europa. Volgens schattingen zijn alleen tijdens de eerste uitbraken ongeveer 25.000.000 mensen gestorven, dat is ongeveer een derde van de toenmalige populatie (fig. 5)!

De pest wordt veroorzaakt door de bacterie *Yersinia Pestis*, die leeft in het spijsverteringskanaal van rattevlooiën. De dragers, zwarte ratten (*Rattus rattus*) werden door schepen meegenomen vanuit Constantinopel naar de havens van Mesina, Genoa en Venetië in 1347, van waaruit de ziekte zich over Europa verspreidde en voor meer dan drie eeuwen in cyclische uitbraken slachtoffers zou eisen. Een medische verklaring was

²⁵ Nederlands Bijbel Genootschap, Haarlem, 1981, p. 8.

²⁶ C.F. Otten, *A Lycanthropy Reader, werewolves in western culture*, Syracuse University Press, New York, 1986, p. 6.

er niet en al gauw stak een samenzweringstheorie de kop op; Joden veroorzaakten de pest om het christendom te vernietigen. De pest was nu *Pestis Manufacta*, en de lijst van verdachten beperkte zich uiteindelijk niet tot Joden. Inquisiteurs gingen zich bemoeien met deze nieuwe 'organisatie van duivelaanbidders, die onder regie van de duivel samenzwoeren om het christendom uit te roeien. Het lid zijn van een dergelijke organisatie met hetzelfde doel was precies waar later vele zogenaamde heksen tijdens de heksenvervolgingen van beschuldigd zouden worden.

Enkele aspecten van de Inquisitie en van demonologie heb ik hierboven al behandeld, met als doel aan te geven dat weerwolven en vampiers op een hoop werden gegooid met heksen als zijnde instrumenten van de duivel.²⁷ De periode van de pest, van grofweg 1348-1664 (waarin *pestis secunda*, 1361-1362 en *pestis tertia*, 1369) en de periode van de heksenvervolgingen, ca. 1428-1782, vertonen een opmerkelijke overlap. Maar het was niet alleen door de associatie tussen heksen en de pest dat de laatste haar invloed op de angst voor vampiers en weerwolven had. P. Barber wijst erop dat men vooral tijdens epidemieën in een positie was bepaalde zaken waar te nemen, die bij gebrek aan een wetenschappelijke verklaring zeer angstaanjagend moeten zijn geweest: ten eerste werden lichamen vaak massaal en te ondiep begraven. De ontbindingsprocessen veroorzaken dermate veel beweging en gasvorming in het lichaam dat de aarde bovenop het graf omwoelde. Men vermoedde daardoor dat het lichaam wellicht actief was geweest.

Een ander effect was dat door het ondiepe begraven bepaalde roofdieren de graven makkelijk konden vinden. De lichamen werden door deze dieren opgekauwd en de volgende dag vermoedde men daardoor met het soort vampier van doen te hebben dat zich eerst met andere lijken voedde om vervolgens de levenden te gaan stalken. Soms was men getuige van het schennen van graven door wolven. Franse demonologen kenden zelfs een aparte benaming voor weerwolven die de voorkeur voor begraafplaatsen hadden: Loublins. Van Roemeense zigeuners is het geloof bekend dat witte wolven over begraafplaatsen waken om de mens te beschermen tegen vampiers. Het aaseten van de wolf verklaart kortom de fysieke associatie tussen weerwolf en vampier. Zo geloofde de Kuci stam in Montenegro dat elke vampier tenminste een tijdje een weerwolf was. Een toevallige getuige van de grafscheneractiviteiten van een wolf zou kortom twee dingen kunnen vermoeden: de wolf had de vampier vermoord, of de

²⁷ H. Sidky, *Witchcraft, Lycanthropy, Drugs and Disease, an anthropological study of the European witch-hunts*, Peter Lang Publishing Inc, New York, 1997, p. 78-95.

vampier had het lichaam verlaten en was in de wolf veranderd. Ook van de Slaven is bekend dat zij geloofden dat de weerwolf na zijn dood een vampier werd.²⁸

De pest was dus niet alleen een fysieke bevestiging van de activiteit van vampier en weerwolf, maar ook een metafysische, aangezien zij een impuls was voor de ontwikkeling van de demonologie, het geloof in duivelse samenzwering en de Inquisitie. Om het plaatje van het verband tussen perst, heksenvervolging en vampier, - en weerwolfvervolgingen te completeren moeten wij enkel nog kijken naar de overlapping van de laatste met de periode van de heksenvervolgingen, ca. 1428-1782. De lijst van weerwolfvervolgingen en executies die H. Sidky presenteert is indrukwekkend: In het bijzonder Franche-Comte, Frankrijk, Duitsland, Italië en Zwitserland worden genoemd, en de lijst van vastgelegde juridische procedures loopt van 1407 tot 1683. Meldingen van vampierhysterie lopen van 1672 tot 1772, precies na de grootste uitbraken van de pest.

Zoals gezegd werden weerwolf en vampier tot de nadagen van de Middeleeuwen beschouwd als instrumenten van de duivel. Er kwamen echter kritische stemmen op, zoals die van Reginald Scott (1538-1599) en de arts Johannes van Wier (1515-1588), die stelden dat de geest net als het lichaam ontvankelijk was voor ziekten. In zijn *The Discovery of Witchcraft* maakt Reginald Scott gebruik van de medische wetenschap van zijn tijd om een letterlijke transformatie van mensen van de hand te wijzen. Twijfelend aan het bestaan van de duivel, laat staan diens vermogen het mensenlichaam in een dierenlichaam te veranderen, beschouwt hij mensen met lycantropische wanen als lijdend aan *Lupina Melancholia* of *Lupina Insania*.²⁹ Ook Johannes van Wier's hoofdstuktitel over dit onderwerp is veelzeggend; *Concerning the disease of lycanthropy, in which men believe themselves to be turned into wolves*.³⁰ Zij zijn overigens niet de eerste die met deze opvatting komen; er waren er wel die zoals Hippocrates (460-377 v.C.) naar natuurlijke oorzaken zochten. Zelfs eerder al, in de tweede eeuw na Christus, beschrijft Marcus Sidetes, ofwel St. Antoninus mannen die aan het begin van elk jaar aan wanen lijdten waarbij zij geloven dat ze in wolven zijn veranderd.³¹ Het is dus van belang op te merken dat zowel de idee van wanen, als

²⁸ P. Barber, *Vampires, Burial and Death, folklore and reality*, Vail-Ballou Press, New York, 1988, p. 92-94.

²⁹ R. Scott, *The Discovery of Witchcraft*, 1584, in: C.F. Otten, *A Lycanthropy Reader, werewolves in western culture*, Syracuse University Press, New York, 1986, p. 115.

³⁰ B. G. Kohl en H.C.E. Midelfort (ed), *On Witchcraft, an abridged translation of Johann Weyer's De praestigiis daemonum*, Pegasus Press, Asheville, 1998, p. 181-182.

³¹ I. Woodward, *The Werewolf Delusion*, Paddington Press, Londen, 1979, p. 92.

twijfel over de kracht van de duivel zich al veel langer deden gelden. Echter de kerk had de verantwoordelijkheid voor educatie op zich genomen en aangezien zij een wetenschappelijke benadering van de hand wees, was een atmosfeer ontstaan waarin tegenargumenten niet veel gewicht in de schaal legden. Van ongeveer 500 n.C. tot 1350 n.C. zou afwijkend gedrag dus overwegend toegeschreven worden aan de invloed van de duivel.

Met de groei van de steden en de toenemende macht van de wereldlijke autoriteiten, moest de demonische benadering langzaamaan wijken voor de medische benadering. Ziekenhuizen en kloosters werden omgebouwd tot gestichten voor de geestesgestoorden. We kunnen deze ontwikkeling herkennen in de uitspraak over en veroordeling van Jean Grenier, die in de volgende paragraaf besproken wordt.

1.6 Waar gebeurd?

Het is onontkoombaar hier te beginnen met de meest bekende historische vampier, Vlad Tepes ofwel Vlad de Spietser (1431-1476?, figuur 6). Dit is de man op wie Bram Stoker's hoofdrolspeler Dracula deels was gebaseerd. Wie was deze man, onder wiens naam het diffuse beeld van de vampier tot een 'rolemodel' voor latere vampiers zou worden? Vlad was de zoon van Vlad Dracul (wat zoveel als *draak* of *duivel* betekent), de onwettige zoon van prins Mircea van Wallachië. Vlad Dracul werd vlak na zijn geboorte lid van de Christelijke *Orde van de Draak*, die als hoofddoel het bestrijden van de moslims had. Bovendien wordt hij door Sigismund I van Luxemburg als prins van Wallachië aangewezen. In 1447 echter, worden hij en zijn oudste zoon vermoord. Vlad Dracula, onze Spietser, is nu de troonopvolger, maar Vladislav II grijpt de macht, waardoor Vlad moet vluchten. In 1456 lukt het hem alsnog de troon te bestijgen en begint zijn zes jaar durende regeerperiode.

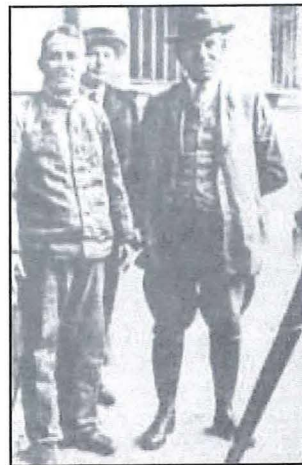
Vlad laat er geen gras over groeien, en begint uitgerekend op paaszondag met het spietsen van de moordenaars van zijn vader en broer, de Boyarenfamilie. Zijn pogingen om een moderne staat te creëren in wat nu Roemenië is leidden tot een beleid dat sterk tegen buitenlandse invloeden was gekant. Roemenië voor de Roemeniërs, als het ware. In die context begon hij niet alleen buitenlandse kooplieden te terroriseren, maar ook de Orthodoxe en de Rooms Katholieke kerk. Dit gecombineerd met brute sancties tegen het overtreden van zijn uitgesproken ethische en seksuele moraal, zou tot een dodental

figuur 6

figuur 7

figuur 9

van 40.000 leiden. En dat is een conservatieve schatting. Hij vluchtte voor een aanval van de Turken maar kwam in 1476 of 1477 uiteindelijk om het leven door een aanslag.

In 1560 werd in Hongarije Erzebeth Bathory, de vrouwelijke pendant van Vlad Dracula, geboren (figuur 7). Zij groeide op in een periode van voortdurende gevechten tussen de Ottomaanse en Habsburgse legers, en in een tijd van religieuze conflicten. Zij trouwde met Graaf Ferenc Nadasdy. Als soldaat was hij vaak weg van huis, zijn familielandgoed kasteel Sarvar. Maar hij vond nog wel wat tijd om zijn vrouw te ondersteunen in haar nieuwe hobby, het martelen en doden van hun onderdanen. Enkele voorbeelden; het steken van pinnen in gevoelige lichaamsdelen, zoals onder de vingernagels, iemand buiten in de vrieskou strippen en met koud water overgieten tot deze bevroor. Geruchten over haar wandaden zorgden voor een tekort aan jonge dienstmeisjes, waardoor zij zich aan een jonge edelvrouw waagde en de zaak probeerde te verdoezelen door het op zelfmoord te gooien. Op 29 december 1610 werd zij uiteindelijk gearresteerd, en op de tweede zittingdag, 7 januari 1611, werd als bewijsmateriaal een lijst van 650 slachtoffers gepresenteerd, geschreven in Erzebeths' handschrift. De gravin werd tot levenslang veroordeeld, opgesloten in een kamer zonder ramen en deuren. Dit duurde echter maar drie jaar. Erzebeth Bathory stierf op 21 augustus 1614, met meer dan 600 slachtoffers op haar geweten. Ze werd beschuldigd van het zijn van zowel een weerwolf als een vampier omdat ze volgens ooggetuigen stukken vlees uit haar slachtoffers beet tijdens de martelingen. Over haar vampirisme werd gezegd dat zij zich gebed zou hebben in het bloed van haar jeugdige slachtoffers om haar jeugdigheid te behouden (dit laatste werd pas rond 1720 door een Jezuiet naar voren gebracht).³²

Hoewel de veroordeling van Erzebeth ruim zevenentwintig jaar na het verschijnen van Reginald Scott's *The Discovery of Witchcraft* plaatsvond, waren de inzichten die hij en zijn tijdgenoten boden nog niet tot Erzebeth's rechters doorgedrongen, gezien de aanklachten van weerwolfisme en vampirisme. Een heel ander soort uitspraak werd gedaan in de veroordeling van één van 's werelds meest beruchte 'weerwolven', Jean Grenier. Deze dertienjarige jongen uit St. Antone do Pizon, Zuid- Frankrijk, claimde dat hij met behulp van een zalf en een wolfshuid, die hij in het bos van ene M. de la Forest (Grenier was geen snuggere jongen) had gekregen, in een wolf kon veranderen. Voor hij werd gearresteerd had hij de dood van heel wat

³² J.G. Melton, *The Vampire Book, an encyclopedia of the undead*, Visible Ink Press, Farmington Hills, 1999.

jonge kinderen, vooral meisjes, op zijn geweten. Tijdens de rechterlijke uitspraak wees de president van het Assisenhof elke verdenking van hekserij, transformatie en duivelse interventie van de hand. Het volstond volgens hem te verwijzen naar de achterlijkheid van het kind en diens wanen. Dientengevolge was dit geen misdaad die op de gebruikelijke manieren gestraft kon worden. Bij gebrek aan een TBS inrichting werd Grenier tot levenslange opsluiting in een klooster in Bordeaux veroordeeld, waar hij op twintigjarige leeftijd in armetierige toestand stierf.³³

Nog diezelfde eeuw werd Perrault's roodkapje opgegeten door een wolf. Pas in de versie van de gebroeders Grimm uit 1812 is zij hem te slim af, maar dit was nog geen reflectie van de realiteit, want met het 'roodkapje' van Antoine Leger liep het in 1824 echt minder goed af. Leger vermoorde haar, dronk haar bloed, en at haar hart op.³⁴ Vijfentwintig jaar later werd in Parijs Sergeant Francois Bertrand gearresteerd voor het openen van graven, en het eten van het vlees dat hier nog op zat. (probeer je vooral niet voor te stellen hoe dat er uit gezien moet hebben). Het verhaal van Françoise Bertrand zou de basis vormen voor een van de beroemdste weerwolfboeken, *The Werewolf of Paris*, van Guy Endore (1933).³⁵ Maar het komt nog dichterbij... Voor zijn arrestatie en executie in 1924 vermoorde en kannibaliseerde Fritz Haarman (1879-1924, figuur 8) meer dan 20 mensen. In de laatste jaren begon Fritz zijn slachtoffers ook te bijten en hun bloed te drinken. Hij is tegen deze tijd eerder uitzondering dan regel.

De preoccupatie met weerwolven en vampiers heeft in de loop van de tijd andere vormen aangenomen. Van hoofdrolspelers uit legende en folklore en de wetenschappelijke publicaties hierover, werden zij hoofdrolspelers in romans en films. Een literair werk dat de vampier onder de aandacht van het grote publiek bracht, is *Dracula* van Bram Stoker. Guy Endore deed hetzelfde voor de weerwolf met zijn *Werewolf of Paris*, uit 1931. De eerste weerwolf film dateert uit 1913, *The Werewolf*, en de eerste vampierfilm uit 1931, met Bela Lugosi als Graaf Dracula. In 1962 wordt de *Count Dracula Society* opgericht, inmiddels overigens omgedoopt tot *Transylvanian Society of Dracula*, en in 1965 volgt de *Count Dracula Fanclub*. De eerste van Anne Rice's *Vampirechronicles*, *Interview with the Vampire* ziet in 1976 het licht, en vijftien

³³ S. Baring-Gould, *The Book of Werewolves*, Smith, Elder & Co, London, 1865, p. 70-78

³⁴ J.G. Melton, *The Vampire Book, an encyclopedia of the undead*, Visible Ink Press, Farmington Hills, 1999, p. 148.

³⁵ B.J. Frost, *The essential Guide to Werewolf Literature*, University of Wisconsin Press, Wisconsin, 2003, p. 145-146.

jaar later volgt een geheel nieuw fenomeen; Een 'role-playing game' genaamd *Vampire, The Masquerade*, en diens weerwolf tegenhanger *Werewolf, The Apocalypse*.

Dit spel werd in 1991 op de markt gebracht door haar ontwerper, Mark Rein-Hagen voor White Wolf game studio. Het spel biedt een uitgebreide fantasiewereld die de spelers binnentreden middels hun spelkarakter, een soort alter-ego in de vorm van een vampier of een weerwolf. Deze participeert in een scenario dat door de spelleider uiteen wordt gezet, en de acties die dit spelkarakter verrichten hebben gevolgen voor diens voortbestaan en het verloop van het spel. Een spelscenario kan weken of maanden in beslag nemen, waardoor het spelkarakter zich middels een *charactersheet* kan ontwikkelen. Hij of zij kan echter ook sterven, wat erg dramatisch kan zijn als een speler heel ver is gekomen met zijn of haar spelkarakter.³⁶

De romans van Endore en Stoker zijn voor ons interessant, niet alleen omdat zowel folkloristische aspecten als nieuwe toevoegingen in hun werk combineren, maar ook omdat zij werden gepubliceerd in de periode van de opkomst en ontwikkeling van de psychoanalyse. Bovendien zijn ze gebaseerd op de beestachtige daden van historische figuren, waardoor zij met één voet in de werkelijkheid staan. Het is vanwege hun officieuze status als standaardwerk en hun chronologische overlap met de opkomst van de psychoanalyse, dat zij zich zeer goed lenen voor illustraties in de komende twee hoofdstukken.

³⁶ Wie meer informatie wil komt een heel nieuwe wereld tegen op het internet, met name via de site www.whitewolf.com.

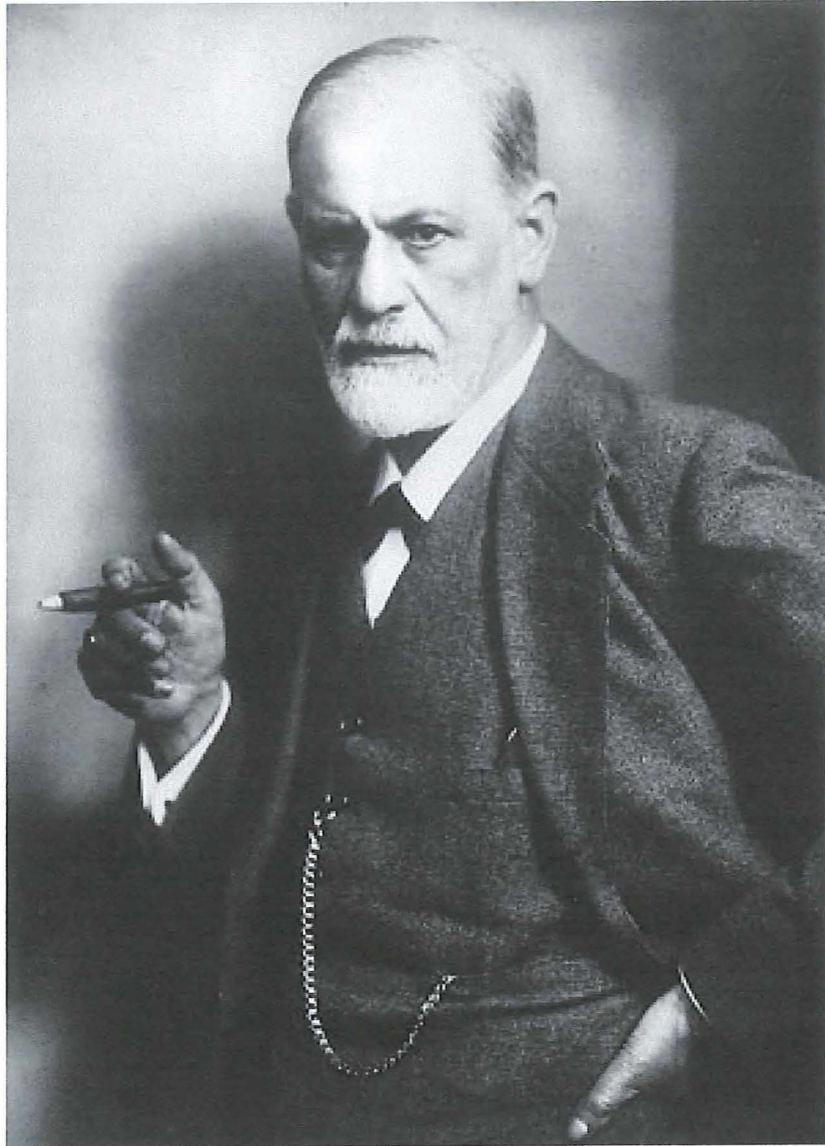
2 De hoektand van de psychoanalyse

De genoemde werken van Guy Endore en Bram Stoker werden gepubliceerd tijdens het leven en werken van Sigmund Freud (1856-1939, figuur 9). Zowel vampier en weerwolf als het denken van Freud maakten in deze periode een ontwikkeling door: Freud kwam dankzij zijn hysterische en neurotische patiënten tot de conclusie dat psychologische factoren, in het bijzonder verdrongen seksuele herinneringen uit de kindertijd, de oorzaak van hun klachten waren. Niet alleen het belang dat hij aan seksualiteit hechtte was vernieuwend. Ook zijn theorieën over de persoonlijkheidsstructuur waarin ieder van ons voor een groot deel gedreven werd door irrationele en onbewuste krachten, baarden opzien en zorgden voor een weinig optimistisch mensbeeld. In diezelfde tijd gaven Guy Endore en Bram Stoker hun monsterlijke hoofdrolspelers een wel erg menselijk karakter. Niet alleen omdat zij gebaseerd zijn op historische figuren, maar ook omdat de uitwerking van hun karakters inleving en zelfs sympathie van de lezer mogelijk maakt.

We kijken naar de vernieuwingen die Stoker (fig.10 en 11) in het vampierthema introduceerde, maar ook en voornamelijk naar wat we over de vampier in het algemeen kunnen zeggen met behulp van de theorieën van Freud en een artikel van Ernest Jones getiteld "On the Nightmare". In dit hoofdstuk staan kortom de vampier en de psychoanalyse centraal, totdat in hoofdstuk drie de weerwolf weer aan de orde komt in het licht van de theorieën van Melanie Klein.

2.1 Bij Freud op de divan

Enkele van de theorieën van Freud die ik hier ga behandelen zijn die over de kinderlijke seksualiteit, het Oedipuscomplex, de egostructuur, agressie en doodsdrijf en de afweermechanismen. Ik beschrijf deze in hun door Freud gegeven eindversie, en ga grotendeels voorbij aan hun chronologische ontwikkeling. Met betrekking tot het artikel van Ernest Jones en een situering van dit artikel in de ontwikkeling van de psychoanalyse is het tijdsaspect weer wel van belang. Jones maakt in zijn benadering van de vampier namelijk vooral gebruik van het Oedipuscomplex, terwijl in het jaar dat het artikel is geschreven, 1931, de meeste andere, hier relevante, theorieën van Freud al in een vergevorderd stadium van theorievorming waren. Jones had meer aandacht kunnen besteden aan bijvoorbeeld de doodsdrijf en het sadisme maar blijft echter

figuur 9

© Sigmund Freud Copyrights, 10 Brook Street,
Wivenhoe Colchester CO7 9DS, England

vasthouden aan het Oedipuscomplex. Kan deze voorkeur te maken hebben gehad met de vernieuwende theorieën van Melanie Klein over onder andere de preoedipale en oedipale fase? Ik kom hier later op terug als het artikel van Jones expliciet aan de orde komt. Allereerst geef ik zoals gezegd een overzicht van enkele centrale thema's en begrippen in het werk van Freud.

2.1.1 Seksualiteit

Tot ongeveer 1898 zal Freud de zogenaamde verleidingstheorie handhaven. Deze theorie gaat er van uit dat een pijnlijke voorstelling die is verdrongen, altijd handelt over een traumatische seksuele ervaring in de kindertijd die het gevolg was van een verleiding door een volwassene. In eerste instantie zag Freud zich hierin gesterkt door de vele openbaringen van patiënten over vroegkinderlijke seksuele ervaringen. Echter, dit hield ook in dat wel heel veel van zijn patiënten onzedelijke vaders hadden! Freud begon te twifelen aan het waarheidsgehalte van de zogenaamde verleidingsscenes van zijn patiënten, en daarmee aan zijn verleidingstheorie. Hadden de verleidingen van zijn patiënten, waar hij zijn theorie over hysterie op had gebouwd, wellicht nooit echt plaats gevonden? Maar wat werd er dan verdrongen en gecensureerd? Freud was in deze tijd veel bezig met kinderlijke seksuele fantasieën, maar was er nog niet aan toe de verleidingstheorie los te laten. Hoe het ook zij, in zijn essay over *Seksualiteit in de etiologie der neuroses* uit 1898 rept hij met geen woord meer over de verleidingstheorie. Wel maakt hij een sterk pleidooi voor het belang van onderzoek naar de kinderlijke seksualiteit, waarmee hij zijn carrière als de enfant terrible van het Weense establishment lanceerde: neem even de tijd om je de blikken in de salons voor te stellen bij het noemen van infantiele seksualiteit.³⁷ Deze omschrijft hij als volgt in zijn *Drei Abhandlungen der Sexualtheorie* uit 1905.

Freud begreep het begrip seksualiteit, geslachtsdrift of libido als een krachtbron die niet alleen bevrediging zoekt in seks, maar in alle plezierige sensaties die samenhangen met het lichaam en ook, in het proces van *sublimatie*; gevoelens als tederheid, plezier hebben in werk, en vriendschap.³⁸ Vanwaar deze brede opvatting? Freud kwam erachter dat de seksualiteit van volwassenen niet exclusief gericht was op personen van het andere geslacht, maar ook op het individu zelf, op dieren, kinderen en

³⁷ E. Jones, *The Life and Work of Sigmund Freud*, (ed.) L. Trilling en S. Marcus, Anchor Books, New York, 1963, p. 168.

³⁸ S. Freud, *Drie verhandelingen over de seksualiteit*, I, (red.) W. Oranje, *Sigmund Freud, seksualiteit*, Boom, Amsterdam, 2002, p. 29-68.

zelfs levenloze objecten (fetisjisme). Bovendien bleek genitaal seksueel verkeer lang niet altijd het doel van het seksuele streven: ook de mond en de anus spelen hierin een belangrijke rol. Hij nam deze volwassen *perversies* (elke vorm van seksualiteit die niet is gericht op de genitaliën of op het andere geslacht) ook waar bij kinderen.

Het eerste deel van *Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit* beschrijft de perversies. Deze zijn het gevolg van de dominantie van een seksueel doel, bijvoorbeeld anale of orale seks, over het 'normale' seksuele doel, de genitale coïtus. In het 'normale' volwassen seksuele leven zullen de perversies ingepast worden in het geheel van seksueel gedrag, of worden onderdrukt door gevoelens van afkeer en schaamte (gebeurt dit niet, dan is er dus sprake van perversie in pathologische zin). Let wel: Freud stelde dus niet dat deze voegseksuele elementen geheel dienen te verdwijnen, enkel dat zij het seksuele leven niet zouden moeten domineren.

In het tweede deel van de verhandelingen, beschrijft hij de ontwikkeling van het kind dat nog in dit *polymorf-perverse* stadium verkeert. Polymorf wil dus zeggen dat het kind andere bronnen van bevrediging benut dan enkel de genitaliën, zoals erogene zones als de mond, in verband met borstvoeding in de orale fase tot een jaar, en de anus in verband met het uitstoten en juist vasthouden van de darminhoud rond het eerste levensjaar. Waar dus eerder de seksuele strevingen nog aanleunden bij de voedselopname en het beheersen van de darminhoud, verenigen de seksuele strevingen van deze erogene zones zich nu onder het primaat van de genitaliën, ofwel de penis en de clitoris. Het kind zal tussen het tweede en vijfde levensjaar het zogenaamde *auto-erogene* stadium verruilen voor de gerichtheid op een object buiten zichzelf.³⁹ Hier komt ook het eerder genoemde Oedipuscomplex aan de orde, hoewel Freud dit nog niet expliciet zo noemt in *Drie verhandelingen over de seksualiteit*.⁴⁰ Hij heeft het hier enkel nog over objectkeuze. Tijdens de Oedipale periode die wij hieronder zullen behandelen, bouwt het kind psychische krachten op die de geslachtsdrift in kunnen dammen en haar gerichtheid kunnen sturen.

2.1.2 Oedipuscomplex

Als tussen het derde en vijfde levensjaar de erogene zones eenmaal onder het primaat van de genitaliën verenigd zijn, volgt eerst een periode waarin het eigen lichaam of liever gezegd de eigen genitaliën, het object van liefde zijn, het *narcisme*. Dan volgt de

³⁹ Ibid, p. 77.

⁴⁰ Het derde deel handelt vervolgens over de adolescentie, waar ik hier niet bij zal stilstaan aangezien ik voornamelijk ben geïnteresseerd in de invloed van de ontwikkelingsstadia van de kinderlijke seksualiteit.

objectkeuze van iemand van hetzelfde geslacht, de homoseksuele fase. In de heteroseksuele fase richt de kinderlijke seksualiteit zich op de persoon van het andere geslacht, waarvoor de moeder een logische keuze is. Het homoseksuele element wordt ingezet bij het aangaan van sociale relaties.⁴¹ De latere seksuele georiënteerdheid hangt volgens Freud af van hoe een individu deze fasen in zijn kindertijd heeft doorlopen.

Het kleine kind is nog zeer hulpbehoevend, afhankelijk van de verzorgers of de ouders. Het is dan ook niet verwonderlijk dat dezen als eerst in aanmerking komen als seksueel object van het kind. Freud dacht het Oedipuscomplex voornamelijk vanuit de jongen, en ging er lange tijd van uit dat er een parallel te trekken was tussen hoe jongens en meisjes dit ervoeren. De jongen richt zijn seksuele drift op de moeder, en gaat zijn vader hierdoor als een storende rivaal ervaren, jegens wie hij destructieve wensen gaat koesteren. Niet alleen is het kind nog niet in staat de seksuele aanspraak op de moeder in handelen om te zetten, ook is er sprake van een verbod: genitale masturbatie wordt door de ouders met afkeuren ontvangen en bovendien staat de vader het exclusieve bezit van de moeder in de weg.

Anders dan met een vitale drift, kan de jongen afzien van seksuele bevrediging als deze op frustratie, verbod of gevaar stuit.⁴² Immers, eten en defecatie kun je niet nalaten maar seksuele bevrediging is niet dermate dwingend. Maar waarom zou de jongen af willen zien van seksuele bevrediging? Vanwege de castratieangst. In de genitale ofwel fallische fase, komt volgens Freud ook de ken-, - of onderzoeksdrijf op gang. Het kind wordt nieuwsgierig en tijdens (seksuele) exploratietochtjes komt het erachter dat jongetjes wel een penis hebben, maar meisjes niet.

In eerste instantie zou het nog 'lekker puh!' of 'nou moe' kunnen denken, maar als het de aanblik van de ontbrekende penis combineert met de afkeuring over masturbatie en de rivaliteitsgevoelens jegens de vader, ontstaat de castratieangst. Meisjes kunnen denken dat zij al gestraft zijn en ontwikkelen penisnijd. De castratieangst is vanuit het kind gezien geen irreële angst. Het is immers al bekend met verlies, van bijvoorbeeld de borst, maar ook van feces die het uiteindelijk telkens weer uit moet stoten. Om dus de strafmaatregel van de castratie te vermijden, ziet het kind af van masturbatie en eventuele andere seksuele uitingen.

⁴¹ P. Vandermeersch, *Over psychose, seksualiteit en religie, het debat tussen Freud en Jung*, Sun, Nijmegen, 1992, p. 211.

⁴² Een drift is volgens Freud een psychische representant van een endosomatische prikkelbron. De bron is bijvoorbeeld honger, het doel van de drift is het opheffen van die honger. S. Freud, *Drie verhandelingen over de seksualiteit*, (red.) W. Oranje, *Sigmund Freud, seksualiteit*, Boom, Amsterdam, 2002, p. 64.

Het is vanuit de ouderlijke invloed van straf en liefde dat het kind de moraal ontwikkelt. Het jonge kind heeft volgens Freud nog geen moraal, maar straf en daarmee het verlies van liefde zijn volgens hem op zichzelf genoeg om het kind te remmen in bepaalde gedragingen. Het is pas wanneer het ouderlijke gezag wordt geïnternaliseerd dat we van een Über-Ich gaan spreken, dat het Ich observeert, aanstuurt en bedreigt zoals eerder de ouders dat deden. De basis van dit proces is de identificatie, die nauw samenhangt met de objectkeuze: identificatie wil zoveel zeggen als dat het Ich een ander Ich imiteert, het als het ware in zichzelf opneemt.

Freud wijst er op dat dit proces niet veel lijkt te verschillen van de orale, kannibalistische incorporatie van de 'ander'. Identificatie is dus niet hetzelfde als objectkeuze.⁴³ Als de jongen kiest voor de actieve bevrediging die het oedipuscomplex kan bieden door zoals zijn vader te zijn (identificatie) om de moeder te bezitten, dan modelleert hij zijn Ich naar diens gelijkenis.⁴⁴ Kiest hij voor de passieve bevrediging door zich zoals zijn moeder aan zijn vader te onderwerpen (vader als objectkeuze), dan is dit niet nodig. Het is mogelijk dat men zich identificeert met iemand anders die als seksueel object gekozen is. De identificatie is vervolgens vooral goed waar te nemen als men dit geliefde object verliest.

Men compenseert hier dan voor doormiddel van de identificatie, door de verloren geliefde als het ware te herstellen in het Ich. We herkennen deze verlieservaring ook al in het Oedipuscomplex: het kind keert zich hier uit angst voor castratie vanaf en verliest op een bepaalde manier de ouders door in te zien dat hij hen niet kan zijn of kan bezitten. De ouders, of liever het gezag van de ouders, wordt geïnternaliseerd. Bovendien bereikt het kind nu de *latentieperiode*, waarin de seksuele energie ofwel de libido wordt afgewend en naar ander doelen wordt geleid. Zowel het afstaan van libido van de erogene zones aan de genitaliën, als het afbuigen van seksuele drijfveren naar andere doelen, noemde Freud *sublimering*.

2.1.3 Egostructuur en afweermechanismen

In 1923 schrijft Freud *Das Ich und Das Es*, waarin de karakterstructuur wordt omschreven als een interactie tussen de driften van het *Es* enerzijds en het geweten en het Ich en Über-Ich anderzijds. Het Es of Id is als het ware de zetel van de driften en

⁴³ S. Freud, *New Introductory Lectures on Psychoanalysis* vol. 2, (ed.) A. Richards, Penguin Books, 1975, Londen, p. 93-95.

⁴⁴ S. Freud, "Der Untergang des Oedipuscomplexes" (1924), in: *The Standard Edition of the Complete Works of Sigmund Freud, volume XIX*, (vert.) J. Strachey, Hogarth Press, 2001, p. 176-177.

wordt geleid door het lustprincipe. Het Es staat daarom altijd op gespannen voet met het Ich en Über-Ich, die worden beheerst door het realiteitsprincipe. Het is belangrijk op te merken dat het Es niet samenvalt met het onbewuste! Delen van het Ich en Über-Ich kunnen namelijk ook onbewust zijn. Het Ich of Ego bemiddelt tussen de driften van het Es, het Über-Ich en de eisen van de realiteit. Ich in de zin van 'ik' duidt hier dus niet op het 'ik' in de zin van zelf ofwel de gehele persoon, maar op een psychische instantie of functie.

Het Über-Ich of Superego heeft als functies de vorming van geweten en idealen en zelfobservatie, en komt volgens Freud tot stand als gevolg van het oedipuscomplex, als het kind zich door identificatie met de ouder hun geboden en verboden eigen maakt. Eigenlijk is er sprake van een identificatie met het Über-Ich van de ouders, en niet zo zeer met wat zij zeggen. Hierdoor kan het zijn dat een kind veel strenger is voor zichzelf dan de opvoeders beoogden.⁴⁵

De driften van het Es streven naar expressie, maar als de expressie van de driften in strijd is met de strevingen van Ich/Über-Ich, dan ontstaat er een conflict. De middelen die het Ich inzet om de driften te onderdrukken ofwel onbewust te maken, of naar andere doelen te geleiden, noemen we afweermechanismen. Denk hierbij aan verdringing, regressie, projectie, introjectie, splitsing, sublimering en identificatie. Deze afweermechanismen zullen met betrekking tot zowel de vampier als de weerwolf nog uitgebreider besproken worden.

Als het Ich niet succesvol is in het onderdrukken van de impuls, ontstaat symptoomvorming. Hiervoor is het van belang te begrijpen hoe de visie van Freud op het onbewuste afweek van die van zijn tijdgenoten, die het onbewuste zagen als een soort prullenbak van ontoelaatbare impulsen (gedachten, wensen, herinneringen, fantasieën). Freud kreeg namelijk door zijn neurotische en hysterische patiënten oog voor wat hij psychische continuïteit noemde; de inhoud van het onbewuste deed zich van daaruit nog steeds gelden, in symptoomvorming, in dromen, in versprekingen. Een verdrongen seksuele impuls kan zich bijvoorbeeld deels uiten in neurotische symptomen.

Door deze gedeeltelijke uiting wordt er wat druk van het conflict weggenomen, waardoor de resterende lading van het conflict beter onderdrukt kan worden door het Ich. Alleen de seksuele impuls hoeft nu nog onderdrukt te worden, terwijl de

⁴⁵ H.P.J. Stroeken, *Nieuw psychoanalytisch woordenboek*, Boom, Amsterdam, 2000, p. 41.

bijkomende angst en schaamte zich uiten in een neurotisch symptoom als een fobie voor zoiets als spinnen of openbare gelegenheden. In de interactie tussen Es, Ich en Über-Ich is aangaande het conflict dus een soort compromis bereikt. In het geval van de hysterie, waarover Freud samen met collega Breuer een van zijn vroegste werken schreef (*Studien über Hysterie*, 1895), vermommen de impulsen zich juist als fysieke symptomen, zogenaamde conversieverschijnselen.

Een tamelijk complex afweermecanisme dat van belang zal zijn in onze benadering van de vampier, is de projectie (enige overeenkomst met bestaande personen berust op louter toeval); ik wil seks met Jantje > ik verdring deze impuls > de impuls gebruikt een sluiproute. Als de impuls niet van binnenuit mijn bewustzijn mag binnentreden, probeert hij het van buitenaf en komt via de waarneming het bewustzijn weer binnen als was de waarneming een paard van Troje > Jantje wil geloof ik wel seks met mij. Hier wordt er dus geprojecteerd als gevolg van een ontoelaatbare libidineuze bezetting van Jantje, terwijl bij de *paranoïde projectie* juist geprojecteerd kan worden omdat de libido teruggetrokken wordt van het object, Jantje dus.

Het scenario van de paranoïde projectie ziet er dan als volgt uit: ik wil seks met Jantje > dit is ontoelaatbaar en de libido wordt teruggetrokken en weer op mijzelf betrokken (de libido wordt weer auto-erotisch, en wij kunnen hier het doorwerken van de stadia van de infantiele seksualiteit herkennen!). De notie dat ik seks zou willen met Jantje wordt nu probleemloos op de buitenwereld geprojecteerd als zijnde 'slechts' een waarneming van buitenaf; > mén zegt wel dat ik seks wil met Jantje > mijn libido vermaakt zich ondertussen niet in auto-erotische toestand en wil zich stiekem weer op Jantje richten > het verlangen naar Jantje komt nu echter, zoals we zojuist zagen, vanuit de buitenwereld; > "mensen zeggen dat ik seks wil met Jantje, maar dat is helemaal niet waar!"

Hoe zijn nu bovenstaande psychoanalytische ideeën toe te passen op de vampier en het geloof daarin? Een leerling van Freud, Ernest Jones besteedde aandacht aan de vampier in een psychoanalytisch artikel over nachtmerries waarin hij vooral het Oedipuscomplex, de projectie en het sadisme centraal stelt. Ik wil echter na dit artikel behandeld te hebben, ook aandacht besteden aan ontwikkelingen in de vampiersymboliek en welk effect dit heeft op Jones' benadering vanuit de oedipale problematiek. Houdt deze benadering stand? Kan gesteld worden dat de vampier een uitdrukking is van een oedipale strategie om met driften als agressie en doodsdrijf, tot slot in dit hoofdstuk behandeld, om te gaan?

2.1.4 Agressie en Doodsdrift

Ongeveer de eerste 20 jaar van zijn werk stond het conflict tussen aan de ene kant de seksuele driften en aan de andere kant de ik – driften ofwel de drift tot zelfbehoud (zie paragraaf 2.1.4) centraal. Freud raakte er echter van overtuigd dat er ook een niet - seksueel instinct moest zijn, vermoedelijk in het ego, als tegenhanger van de seksuele driften. Dit onder invloed van zijn observaties over wat hij de *herhalingsdwang* noemde. Freud verklaarde in *Jenseits des Lustprinzips* uit 1920 de herhalingsdwang als zijnde een behoefte om de onplezierige ervaringen die in herinnering, handeling, droom et cetera worden herhaald, alsnog meester te worden.

Het eerste principe dat hierdoor onder revisie moest was het lust-onlustprincipe, dat hij nog maar kort daarvoor in 1911 had geformuleerd in *Formulierungen über die zwei Prinzipien des psychischen Geschehens*. In het begin houdt de psyche bij het zoeken naar bevrediging geen rekening met de objectieve realiteit buiten zichzelf. Als er geen bevrediging is word deze als hallucinatie in de buitenwereld geprojecteerd. Een voorbeeld hiervan dat we allemaal kennen is de droom. Een hallucinatie is uiteraard niet echt bevredigend, en de mens ziet zich gedwongen zich te onderwerpen aan het realiteitsprincipe; als je bevrediging wilt bereiken, zul je de realiteit moeten transformeren. De psychische functie van het denken ontstaat nu, welke tot doel heeft het beheersen van de werkelijkheid om zo tot een duurzame bevrediging te kunnen komen (Freud zou deze psychische functie later het Ich gaan noemen). Parallel aan het denken ontstaat het fantaseren. Weliswaar ook een vorm van denken, maar eentje die zich niet aan het realiteitsprincipe onderwerpt. De fantasie zoekt bevrediging in aangename voorstellingen.⁴⁶

In observatie aangaande herhalingsdwang echter, bij zijn eigen kleinzoon en ook bij veteranen uit W. O. I, handelden acties, herinneringen, hallucinaties en dromen juist over zeer onplezierige zaken. Freud herkende dit herhalen van het trauma ook bij zijn cliënten, en begon in te zien dat dit maar bar weinig te maken had met enige vorm van wensbevrediging. De herhalingsdwang zou leiden tot een bevestiging van Freuds vermoeden dat er naast het seksuele instinct of de libido, ook een niet seksuele drift

⁴⁶ P. Vandermeersch, *Over psychose, seksualiteit en religie, het debat tussen Freud en Jung*, Sun, Nijmegen, 1992, p. 189.

moest bestaan die primair agressief en destructief was, en wanneer gekoppeld aan de seksuele drift tot het welbekende sadisme kon leiden.⁴⁷

De neiging tot herhalen behoorde volgens Freud tot het instinctieve leven, is een uiting van de primitieve angst om vernietigd te worden door de doodsdrift. Het doel van alle instincten is een terugkeer naar een vroegere toestand ofwel regressie. Maar waarom zouden ze stoppen voordat ze iemand gereduceerd hebben tot de anorganische of prenatale toestand vrij van conflict en frustratie? Waarom stoppen bij het begin?⁴⁸ Het ultieme doel is dan de dood, en daarmee was Freud aangekomen bij een opvatting van de doodsdrift die het mogelijk maakte de menselijke agressie op een biologische manier te verklaren; agressie ontstaat uit een fusie tussen het levensinstinct, Eros en het doodsinstant, Thanatos.⁴⁹ De laatste is het verlangen van een mens te sterven, maar diens levensinstinct redt hem daarvan door de doodsdrift naar buiten af te buigen, waardoor de destructiviteit van het doodsinstant zich op anderen richt.⁵⁰

Hiervoor herziet Freud de al bestaande termen sadisme en masochisme. Masochisme is nu de neiging tot zelfdestructie, waar sadisme een afgeleide van is. De seksuele driften hebben immers andere plannetjes, en om te voorkomen dat het masochisme daadwerkelijk tot destructie leidt, buigen zij de destructieve tendens af naar de buitenwereld, waar deze zich waarneembaar uit in seksueel-agressieve en destructieve tendensen jegens andere personen. Het lijkt er op dat na 1920 niet langer de seksualiteit, maar het trauma centraal staat in het werk van Freud. Seksualiteit heeft nu de functie het trauma als het ware te binden en in niet-destructieve banen te leiden. Bovendien kon hij, door de dood als instinct te definiëren, zijn driftenleer in stand houden zonder de doodsidee daar een centrale plaats in te moeten geven; de mens is nog steeds een wezen dat in eerste instantie naar seksueel genot zoekt,

⁴⁷ E. Jones, *The Life and Work of Sigmund Freud*, (ed.) L. Trilling en S. Marcus, Anchor Books, New York, 1963, p. 395-396.

⁴⁸ Ibid, p. 395.

⁴⁹ Freud zelf gebruikte dit woord niet. Hij sprak van *Todestriebe*.

⁵⁰ E. Becker, *De ontkenning van de dood, de ingeboren vrees voor de dood als drijfveer voor het menselijk handelen*, Ambo, Baarn, 1985, 136.

2.2 Jones

Het artikel “On the Nightmare”, geschreven door Ernest Jones (fig. 10) in 1931, gaat over de angst voor en het geloof in de vampier.⁵¹ Het gegeven dat de vampier iemand is die opstaat uit het graf om geliefden het leven zuur te maken staat vooral centraal, en Jones verwijst naar het principe van het Oedipuscomplex om uit te leggen hoe het kan dat iemand bang is of gelooft dat dit zou gebeuren. Dit is een dermate specifieke benadering van de vampier dat ik mij zoals aangekondigd even verwijder van het weerwolfthema, dat een belangrijke plaats in zal nemen als wij de theorieën van Melanie Klein gaan bekijken.

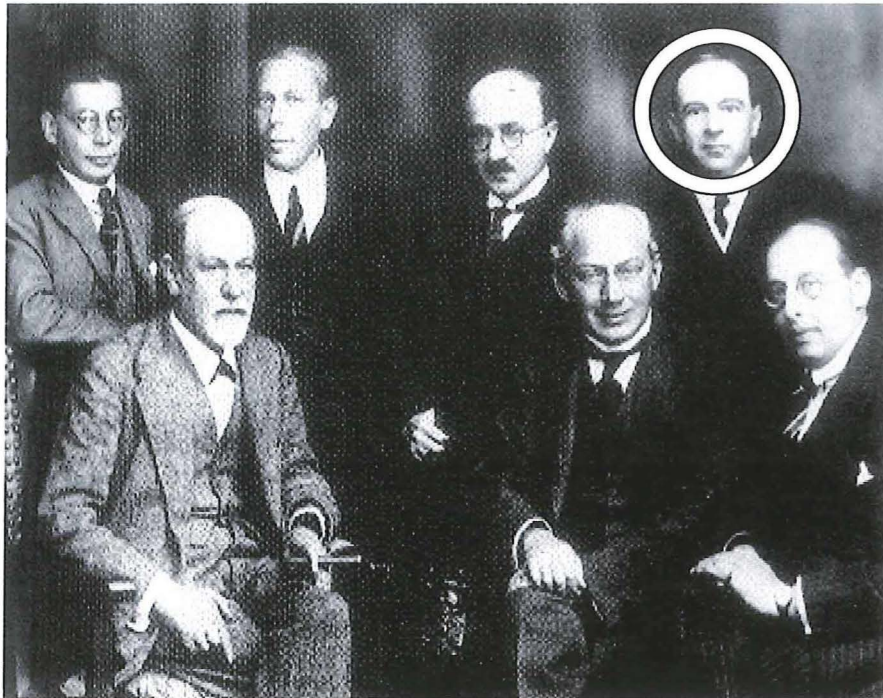
Hoe verhoudt zich nu dit artikel tot de ontwikkelingen in de psychoanalyse in deze periode? Waar stond het denken van Freud toen Jones “On the Nightmare” schreef? Het is opvallend dat het Oedipuscomplex, met zijn schuldgevoelens en onderdrukte seksualiteit, de rode draad vormt in het artikel van Jones. Er is echter geen melding van bijvoorbeeld de doodsdrift, terwijl Freud’s ideeën over de doodsdrift in 1931 al bijna tien jaar oud zijn. Zou het kunnen dat Jones er uit schuldgevoel jegens Freud voor koos een dergelijke nadruk op het voor deze zo belangrijke Oedipuscomplex te leggen? Dit om te compenseren voor het feit dat Klein in 1926 op uitnodiging van Jones naar Engeland was gekomen, waar zij zou uitgroeien tot één van de leidende theoretici en kindtherapeuten? Jones had Klein niet alleen naar Engeland gehaald maar steunde haar zowel publiek als privé, ondanks dat haar theorieën regelmatig afweken van de orthodoxe koers zoals die door Freud was uitgezet. De voortdurende frictie die bestond tussen Anna Freud en Melanie Klein moet bovendien moeilijk voor hem zijn geweest, vooral omdat hij in zijn jongere jaren had willen trouwen met Anna Freud.⁵²

2.2.1 Oedipuscomplex bij Jones

Jones haalt in zijn artikel “On the Nightmare” regelmatig het principe van het Oedipuscomplex aan, om te verklaren waarom men een dergelijk verlangen, maar ook angst kan hebben dat een overledene als vampier daadwerkelijk uit het graf zou komen om de levende persoon iets aan te doen. Wat is de reden dat de zo verlangde reünie door

⁵¹ Ernest Jones, “On the Nightmare” in: C.F. Otten, *A Lycanthropy Reader, werewolves in western culture*, Syracuse University Press, New York, 1986.

⁵² J. Segal, *Melanie Klein, key figures in counselling and psychotherapy*, Sage Publications Ltd, Londen, 1992, p. 14-18.

figuur 10

middel van projectie 'de geliefde op doet staan uit het graf'? Waarom blijft het niet bij het verlangen van een geliefde die rouwt? Volgens Jones komt dat doordat we hier te maken hebben met een gevoel van schuld aan de kant van de levende, en schuld geeft aanleiding tot angst. Het is alsof de levende denkt: Als ik nu dood was zou ik niet kunnen rusten in het graf en zou ik terugkomen (verlies het principe van projectie niet uit het oog als wij de dode bepaalde gevoelens, motieven en handelingen in de schoenen schuiven). Jones deelt de motieven om terug te keren uit het graf in twee groepen, namelijk liefde en haat.

In het bijzonder het schuldgevoel in een seksuele context is volgens Jones van belang. Niet alleen zou de vampier zijn dood willen trotseren, ook wil hij/zij de impotentie en het huwelijksongeluk die diens dood veroorzaakte compenseren. En hoe beter voelen dat je nog leeft dan door de prikkeling van een verboden handeling op te zoeken, in dit geval een seksuele handeling te plegen terwijl je positie (je bent dood) dit niet toestaat. Jones trekt hier een parallel tussen de begeerte van een onbereikbare geliefde zoals de moeder in de Oedipale fase en zoals die ontstaat als de geliefde onbereikbaar wordt door de dood. Het schuldgevoel relateert Jones dan aan het incestueuze verlangen naar de moeder tijdens de oedipale fase, dat immers ook verboden is of in ieder geval gefrustreerd wordt, en die in de loop van de ontwikkeling maar deels overwonnen is.

Dat het schuldgevoel van de levende jegens de vampier (door projectie als andersom ervaren) vergelijkbaar is met het schuldgevoel als gevolg van incestueuze verlangens, illustreert hij aan de hand van ideeën over decompositie. Het lichaam van een dode die geen rust kan vinden, zou immers niet ontbinden. Zoals eerder gezegd, stelde de Oosters Orthodoxe kerk dat de lichamen van slechte en geëxcommuniceerde personen, niet konden ontbinden. Een succesvolle decompositie, ofwel een reductie van het lichaam naar een staat van puurheid, kon alleen als de ziel vrede had gevonden. Of, in psychoanalytische termen: een incestueuze terugkeer in Moeder Aarde (de moeder), kan alleen als men vrij van zonde (lees: schuldgevoel) is. Het wordt hier mijns inziens wat ingewikkeld aangezien er sprake is van twee geliefde objecten: a) de *levende geliefde* maakt dat de vampier niet 'puur' genoeg is om in de zo verlangde b) *moederschoot* terug te keren.

Bovendien is onduidelijk wie de derde persoon is, zoals de vader in het oedipuscomplex, tegenover wie men zich schuldig voelt. De relatie tussen de vampier en de levende wordt inderdaad wel gefrustreerd, echter niet door de vader maar simpelweg

door de fysieke beperkingen: één van de twee ligt onder de grond. Jones noemde als oorzaken van schuldgevoel het huwelijkse ongeluk dat door de dood wordt veroorzaakt en het verlangen van de vampier naar de levende partner wat door een taboe op relaties tussen doden en levenden een incestueus tintje krijgt. Samengevat zijn het dus de geprojecteerde verboden verlangens en de schuldgevoelens hierover van de achtergebleven geliefde, die de vampier doen opstaan uit het graf. Tevens verhinderen die geprojecteerde verlangens die dus aan de dode werden toegeschreven, diens terugkeer in de moederschoot. Laat ons kijken naar een ander motief dat Jones aan het vampier geloof onderscheidt, en dat ons meer kan vertellen over die schuldgevoelens.

Jones onderscheidt namelijk niet alleen liefde en verlangen als motivatie voor de terugkeer van de vampier, maar ook haat. Laten wij aannemen dat gevoelens jegens een geliefde persoon ambigue zijn. Dit soort ambigue gevoelens spelen ook een rol in relatie tot de vader in de Oedipale fase, die voortdurend terug blijft komen in het artikel van Jones. Bij tijd en wijlen koesteren wij haatgevoelens en agressie jegens iemand; men kan tijdens ruzies en conflicten iemand wel eens dood gewenst hebben wat, zeker als deze persoon daadwerkelijk sterft, tot schuldgevoelens leidt. Bovendien kan de levende negatieve gevoelens ervaren omdat hij of zij zich in de steek gelaten voelt door de overledene, of het gevoel heeft dat hij/zij de overledene in de steek gelaten heeft. Al deze gevoelens van schuld en haat worden op de overledene geprojecteerd. *Ik voel woede jegens Jantje*, bijvoorbeeld, wordt dan *Jantje voelt woede jegens mij*. De negatieve impulsen zijn verdrongen, en komen door middel van projectie terug in de vorm van een boze ondode Jantje.

Nog een ander aspect dat Jones aan het vampiergeloof onderscheidt, is dat de levende daadwerkelijk wenst door de overledene meegenomen te worden in de dood. Ook hier draagt Jones het Oedipuscomplex aan als mogelijke verklaring voor dit verlangen: de levende wil de overledene exclusief kunnen bezitten en wil met deze vertrekken naar wat Jones de *promissed happiness of the other world* noemt, zoals het kind met de geliefde moeder wil vertrekken, ver weg van de storende invloed van de vader. Deze drang om de ander exclusief te bezitten is volgens Jones vooral dringend bij degenen die er niet in geslaagd zijn zich los te maken van het infantiele verlangen naar de moeder en rivaliteitsgevoelens jegens de vader. Mijn probleem hiermee is echter dat de vampier helemaal nergens naartoe gaat! En al zeker niet naar de *promissed happiness of the other world*, aangezien hij of zij om de een of andere reden gedoemd is als ondode

rond te blijven lopen. Dit zou dus ook het lot zijn van de levende die wordt gebeten door de vampier/overledene en die zich hier, neem ik aan, wel bewust van is.

2.2.2 Sadisme en Masochisme

Bovenstaande zou haast doen vermoeden dat men niets liever wil dan dat de geliefde terugkeert uit het graf. Niets is minder waar, en Jones' artikel heet dan ook "On the Nightmare". De vampier is een wezen uit horrorfilms en gruwelverhalen, een monster dat met knoflook, staak en tegenmagie bestreden diende te worden. Tot zover die eeuwige liefde in the 'promised happiness of the other world'....

Een aspect in Jones' betoog dat haaks staat op het verlangen naar de terugkeer van de geliefde uit de dood, en op het verlangen meegenomen te worden in de dood, is juist de angst voor de doden en de dood! Liefde, voor in dit geval de overledene vormt op zich geen aanleiding voor angst als zij volledig door het Ego is geaccepteerd. Als zij vol schuldgevoel en onderdrukt is, vormt ze aanleiding tot angst. Jones wijst er dan ook op dat doodsangst door Freud werd opgevat als uitdrukking van onderdrukte seksuele wensen, een mechanisme dat in de Oedipale fase ontstaat als gevolg van de castratieangst. De vervanging van verdrongen seksuele wensen door angst is een proces dat wordt veroorzaakt door de aanhoudende werking in het onbewuste van het onopgeloste oedipuscomplex. Dit verklaard volgens Jones de constante associatie met sadisme en angst in onderwerpen zoals hier behandeld. Want, zo stelt hij, de kinderlijke seksualiteit is altijd sadistisch van aard. Agressieve impulsen als gevolg van de ambigue gevoelens jegens een geliefde persoon worden nog onvoldoende beheerst en Freud stelde dan ook, dat als het kind ertoe in staat zou zijn, het de vader zou vermoorden en de moeder zou verkrachten.⁵³

Jones beschrijft vervolgens drie ontwikkelingen in de wensgedachte: liefde verwordt tot sadisme, de gewenste handeling/gebeurtenis wordt gevreesd in plaats van gewenst, het individu op wie de wens gericht is, wordt vervangen door een anoniem figuur of wezen. Het sterven (de doodsdrift?) wordt dan gepersonifieerd?, zoals in zovele verhalen, door een meedogenloze figuur die een persoon tegen zijn of haar wil overmeestert. Het seksuele aspect wordt veelal vermomd door de angst, namelijk de angst dat de figuur of het wezen 'iets' afschuwelijks met iemand doet.

⁵³ We zullen zien dat de rol van deze ambigue gevoelens bij Melanie Klein al voor aanvang van de oedipale fase een belangrijke rol krijgt toebedeeld, wat kan verklaren waarom de agressie en seksualiteit van de weerwolf een veel minder strategisch karakter hebben dan die van de vampier.

2.2.3 Bloedzuigen

Verlangen, schuldgevoel, doodsangst, agressie en sadisme, deze aspecten zijn allemaal al aan de orde gekomen. Jones relateerde deze aspecten aan de volgende oedipale triade die elk mens in zijn leven moet doorlopen: liefde leidt tot haat, haat leidt tot schuld. De seksuele en agressieve impulsen ontmoeten elkaar hier. Wat echter nog onbelicht is gebleven is het orale aspect. Waarom bijten? Waarom bloed drinken? Waarom die specifieke methode van pijnigen, bevredigen en doden? Om dit te verklaren, trekt Jones een vergelijking tussen bloed en sperma, beiden vitale vloeistoffen.

De Griekse *Lamiaea*, de Duitse *Alp*, de Slavische *Mora*, de Assyrische *Sil* en *Silet*, equivalent van de Incubus en Succubus, en de Armeense *Dachnavar*. Allen geesten of Demonen die hetzij melk, hetzij bloed, of zoals in het geval van de *Mora* beide zuigen, of nachtelijk bezoekjes aan hun slachtoffers brengen om hen seksueel uit te putten. Nachtelijke ejaculaties werden dan ook aan de bezoekjes van deze wezens toegeschreven, en Jones lijkt met deze voorbeelden een parallel te trekken tussen bloed en sperma. Hij verwijdt zich hier van het thema van de geliefde, of de persoonlijke vampier, aangezien deze figuren demonen waren, en geen opnieuw tot leven gekomen doden. Maar de overeenkomst tussen al deze wezens is interessant, aangezien zij allemaal gericht zijn op het opzuigen van de vitale levenssappen, met verzwakking en de dood tot gevolg. Nu is de vampier in grote mate oraal georiënteerd, dat wil zeggen, maakt gebruik van het mondslijmvlies om een bepaalde bevrediging te bewerkstelligen. Wij zagen al dat de orale fase een normale ontwikkelingsfase in het leven van het individu is. Jones merkt dan ook op dat de combinatie van seksualiteit en het opzuigen van een vitale vloeistof op een perverse vorm van seksualiteit duidt, met een toevoeging van sadisme en haat.

Jones relateert het sadistische aspect van de orale fixatie aan het eind van zijn artikel wel aan ambiguïteit en schuldgevoelens hierover, maar niet specifiek aan een Oedipale problematiek. Vinden wij hier dan toch een stiekeme verwijzing naar de opvatting van Melanie Klein, die het ontstaan van angst voor represailles en schuldgevoelens al in een preoedipale fase lokaliseert?

2.3 Jones vs. Dracula

Jones redeneerde kortom vanuit het Oedipuscomplex, maar hij had dan ook een specifiek slag vampier in gedachten; de bestaande vampier, die daadwerkelijk gevreesd diende te worden en zijn nabije omgeving als eerste schade kwam berokkenen. Hij ging echter niet in op de moderne vampier zoals die na *Dracula* uitgebeeld zou worden in de twintigste eeuw; een onbekende, symbool van een sensuele verleider met bovenmenselijke gaven die vrouwen in trance bracht en hen zo ongestoord kon bijten. Deze vampier hoort niet meer zozeer bij een gevreesde realiteit, maar is een welkome figuur in film en fictie. Een ander slag vampier was geboren.

2.3.1 Dracula

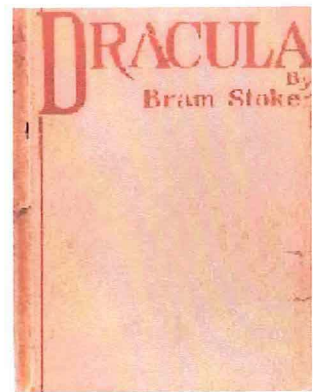
The mouth, so far as I could see it under the heavy moustache, was fixed and rather cruel looking, with peculiarly looking sharp white teeth; these protruded over the lips, whose remarkable ruddiness showed astonishing vitality in a man of his years (B. Stoker, *Dracula*).

Dracula zoals Bram Stoker deze heeft omschreven is een inspiratiebron geworden voor vele vampierprotagonisten na hem (fig. 11 en 12). Bovendien kwam precies in het jaar dat "On the nightmare" verscheen (1931), de eerste vampierfilm uit, met Bela Lugosi als Dracula (fig. 13). Ik zal hier geen uitputtende lijst films, series, boektitels en websites noemen om de enorme populariteit van het vampiergenre aan te tonen. Ik veronderstel dat de lezer mij in het aannemen van deze populariteit welwillend is gestemd. Wat zijn nou enkele aspecten die Bram Stoker's *Dracula* aan het genre heeft toegevoegd, of die hierna zijn toegevoegd en die tot op de dag van vandaag een prominente rol spelen?

- ❖ Dracula is potentieel onsterfelijk, mits hij zich voedt met het bloed van anderen.
- ❖ Dracula heeft opvallend grote hoektanden (hoewel hoektanden in films pas in 1958 een prominente rol gingen spelen).
- ❖ Zijn huid is koud en wit.
- ❖ Hij bezit een grote fysieke kracht.
- ❖ Zijn kracht werd ingeperkt door knoflook, christelijke objecten als een crucifix en de hostie. Ook zonlicht werkte als een beperking, maar hij kon zich dus wel overdag vertonen. Opmerkelijk is dat vooral in films, boeken

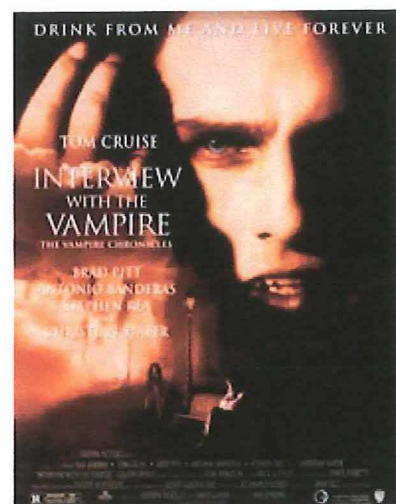
figuur 11

figuur 12

figuur 13

figuur 14

en series sinds de jaren '70 de religieuze elementen vrijwel geheel verdwenen zijn. Dit terwijl de rol van zonlicht juist zover is doorgevoerd dat vampiers zich in tegenstelling tot Dracula niet meer overdag kunnen vertonen. Dit zou opgevat kunnen worden als een seculiere aanduiding van het 'slechte geweten'; bij Dracula werd dit aangetoond door de religieuze voorwerpen en in de moderne tijd is dit vervangen door zonlicht (wat het daglicht niet verdragen kan...).

- ❖ Hij kan gedood worden door verbranding, een staak en onthoofding.
- ❖ Hij heeft geen spiegelbeeld en schaduw, verwijzingen naar zijn zielloosheid. A. Rice breekt juist weer met deze traditie, wat navolging vindt in de vampierfilms en literatuur hierna, waarin dit element nauwelijks terug te vinden is.
- ❖ Het slachtoffer wordt pas een vampier, als deze zelf ook van het bloed van zijn of haar aanvaller heeft gedronken. Dit proces zet zich dan ook onmiddellijk in, en niet pas na de min of meer natuurlijke dood van een persoon. Bovendien zal in de loop van de ontwikkeling van het vampiergenre deze transformatie steeds vlotter plaatsvinden tot aan het punt waar het daadwerkelijke sterven vrijwel in zijn geheel niet meer wordt vermeld. Ik denk hierbij vooral aan de vampiers in A. Rice's *Vampirechronicles*, waaronder *Interview with the Vampire* (fig. 14).
- ❖ Er bestaat een psychische band tussen de nieuwgeboren vampier en zijn of haar 'creator'. Met dank aan Dracula, maar ook hier zijn Anne Rice's vampiers te herkennen.
- ❖ De vampier worstelt met zijn of haar vampier-aard, is een ambigu figuur. Is de vampier nog wel echt slecht?
- ❖ Vampier en slachtoffer zijn geen bekenden of voormalig geliefden van elkaar. Het thema van de vampier die eerst zijn naasten aanvalt hebben wij definitief achter ons gelaten.

Samengevat is de vampier sinds *Dracula* een onbekende geworden en de transformatie in de vampier is aanzienlijk makkelijker, tot op het punt waarop het sterven welhaast wordt overgeslagen. Bovendien is de transformatie niet meer vanzelfsprekend; of je sterft, of je wordt ook een vampier, maar hiervoor is een welwillende act vereist waardoor je in dit geval eigenlijk niet meer van een slachtoffer kunt spreken.

Religieuze aspecten zijn ná *Dracula* pas vrijwel verdwenen, en de vampier is een soort Achilles geworden, wiens achilleshiel het daglicht is. De bovenmenselijke gaven van de vampier hebben een dierlijk tintje, want de grote hoektanden zijn niet meer weg te denken. Ook interessant is de psychische band die in zowel films als series en boeken wordt gesuggereerd tussen vampier en aspirant-vampier.

Is op deze nieuwe generatie vampiers het principe van het Oedipuscomplex nog wel van toepassing, of spelen hier andere motieven een rol? We zien namelijk dat de belangrijkste aspecten aan de vampier, die Jones weliswaar ook onderscheidde, door de nieuwe vampier van aard veranderen: de dode/ondode toestand, en het oraal sadistische.

2.3.2 *Dracula en Doodsdrift*

It was as if the blood, no longer needed for the working of the heart, had gone to make the harshness of death as little rude as might be (B. Stoker, Dracula).

De wijze waarop Jones de dood benaderd in zijn essay sluit aan bij de manier waarop Freud de dood benaderde: als een drift die zich laat kennen in agressief en destructief gedrag. Hetzelfde geldt voor de doodsangst zoals die in het artikel naar voren komt: angst voor represailles vanwege ambigue gevoelens (voortkomend uit de castratieangst) en angst om de geliefde te verliezen. F. van Coillie wijst op een lezing van Freud in 1915, getiteld *Wir und der Tod*, waarin Freud stelt dat het geloof in de dood niet in het driftleven wordt ondersteund omdat wij geen enkele ervaring of voorstelling kunnen hebben van hoe het is om dood te zijn.⁵⁴ Dood en doodsangst spelen bijgevolg volgens Freud geen primaire rol in onze psyche.

Jones bevestigt dit standpunt in zijn biografie over Freud met behulp van een citaat van Edward Bibring waarin deze stelt dat het doodsinstinct niet psychologisch waarneembaar is en daarmee een hypothetisch gegeven, terwijl voor de klinische praktijk de agressieve en destructieve observaties volstaan.⁵⁵ Overigens zou dit ook een reden kunnen zijn dat Jones het concept van de doodsdrift geen relevante rol toekent in zijn artikel, "On the Nightmare".

⁵⁴ F. van Coillie, *De ongenode gast, zes psychoanalytische essays over het verlangen en de dood*, Boom, Amsterdam, p. 17.

⁵⁵ E. Jones, *The Life and Work of Sigmund Freud*, (ed.) L. Trilling en S. Marcus, Anchor Books, New York, 1963 p.397.

Coillie vraagt zich af of Freud, door te stellen dat de doodsidee geen primaire rol in het onbewuste speelt, hiermee de rol van de dood en de doodsangst in de menselijke beleving onderschat. Dit lijkt mij niet, om twee redenen: Freud stelt zelf in *Wir und der Tod* dat een conflict ontstaat als men door de dood van een geliefde waarmee men zich identificeert wordt geconfronteerd met de eigen eindigheid. De oplossing voor het conflict tussen erkenning en loochening van de dood ligt in een compromis; "Aan het lijk van de geliefde persoon verzoon hij de geesten", namelijk religie, wetenschap en ethiek. Wellicht dat Freud zichzelf hiermee tegenspreekt, maar dit klinkt mij niet als een onderschatting in de oren.

Bovendien poneert Freud in 1920 in *Jenseits des Lustprinzips* de doodsdrijf, die hoewel ze meer biologisch dan filosofisch aandoet, kennelijk een niet te onderschatten invloed op het driftleven uitoefent. Ik heb bijgevolg niet het idee dat Freud het belang van de dood en de doodsangst onderschat, echter dat hij er de voorkeur aan geeft dezen op een meer pragmatische wijze te benaderen; dit door haar te poneren als een biologisch wenselijke toestand en door te stellen dat ze geen conflict op kan leveren omdat we haar niet kunnen voorstellen. Bovendien koppelt hij de dood aan een seksuele, extern gerichte uiting door de samenwerking tussen Eros en Thanatos, waardoor ze niet conflictueus meer is. Je zou kunnen stellen dat hij probeert het scherpe kantje van de dood af probeert te halen door het conflictveroorzakende karakter eraf te halen.

Echter, wij weten dat we doodgaan, en hoewel we ons geen voorstelling kunnen maken van de dood, zien we deze wel als een negatie van het leven. Is deze notie niet al genoeg om verdrongen te worden? Immers, de incestueuze verlangens van het kind worden ook verdrongen omdat zij conflictueus zijn terwijl het kind nog niet weet wat seks inhoudt, hier nog geen van buitenaf gegeven voorstelling van heeft. Moet je je concreet ergens iets bij voor kunnen stellen, wil dit 'iets' conflictueus zijn en dus verdrongen worden? Ik durf zelfs zover te gaan te stellen dat door het 'weten' van de dood, wij zelf een voorstelling van de dood creëren, zeg in de vorm van een vampier, die dan als zijnde conflictueus, alsnog verdrongen kan worden naar het onbewuste. Deze kritiek kan de draad oppakken waar Jones deze liet liggen omdat hij de opvattingen van Freud over de dood deelde. Ik zal deze nog even puntsgewijs samenvatten:

- ❖ De dood is beangstigend. De dood staat lijnrecht tegenover de strevingen van Eros en leidt tot verlies van de geliefde. *Totem und Tabu*, 1912
- ❖ De dood is onvoorstelbaar. Elke voorstelling van de dood schiet te kort, omdat je er nog steeds bent om haar waar te nemen. *Wir und der Tot*, 1915
- ❖ De dood is wenselijk. Het verlangen van Thanatos naar een conflictvrije toestand. *Jenseits des Lustprinzips*, 1920

Jones'eerste verklaring van de angst voor de vampier, de schuldbeladen angst dat de gestorven geliefde verhaal komt halen, is op Dracula en de vampiers na hem moeilijk toe te passen omdat deze zoals gezegd, geen persoonlijke vampier meer zijn, geen voormalige geliefde. Dit doet de vraag naar de rol van schuldgevoelens rijzen. De tweede verklaring, het verlangen van de levende om samen met de geliefde te sterven, om deze zo exclusief te kunnen bezitten, wordt ook twijfelachtig door de ontbrekende geliefde. Daarbij komt nog eens de kritiek dat er niet echt sprake is van sterven; de vampier komt immers terug als ondoode. Er is dus niet alleen het aspect van sterven en dood zijn, maar daar onlosmakelijk mee verbonden juist het 'ondood' zijn. Het 'gedood worden' door de vampier als gevolg van de oedipale angst voor represailles en castratieangst, alswel het gedood willen worden om de geliefde in de dood exclusief te kunnen bezitten, lijkt moeilijk van toepassing in het post-dracula tijdperk.

De vampier zou daarentegen wel eens en schitterende uitbeelding kunnen zijn van het conflict tussen Eros en Thanatos. De doodsdrift (en we zouden hier de aanhoudende populariteit van de vampier welhaast als een soort herhalingsdwang kunnen zien) wordt 'getemd' door Eros en verbonden aan seksuele strevingen en strevingen tot zelfbehoud, wat zich laat weerspiegelen in het opstaan uit het graf en het seksueel-agressieve gedrag van de vampier. Niet alleen lijkt de vampier dus vorm te geven aan een leven na de dood - hoe zou het zijn om de dood te kunnen overwinnen, om onsterfelijk te zijn?- maar ook aan hoe dit leven na de dood er uit zou zien. Zoals we zagen is de invulling die hieraan werd gegeven de laatste tijd sterk veranderd; in de middeleeuwen werd men bewogen door schuldgevoelens, kon men ten prooi vallen aan de duivel en werd men bovendien geweigerd terug te keren naar de schoot, aspecten aan de dood zoals die door Jones werden weergegeven. Tijdens en na Bram Stoker echter, stonden de ongebreidelde mogelijkheden van een onsterfelijk leven en de lusten van het bloeddrinken centraal.

Waar dus zowel Freud, als Coillie aan voorbij lijken te gaan is de overduidelijke behoefte aan vormgeving aan de dood. Dit brengt me bij een punt van kritiek op Coillie die in navolging van Freud stelt dat een mens niet naar de dood kan verlangen omdat de mens geen voorstelling van de dood kan hebben.⁵⁶ Hij stelt dat men in plaats van naar de dood, naar een ander leven verlangt dat rustiger, bevredigender en heroïscher zal zijn, waarmee hij zichzelf naar mijn idee al onderuithaalt: waar wij geen voorstelling van iets hebben maken we die, of dat nou in de vorm van een ander leven, of in de vorm van een monster is! Immers, wij hebben ook geen voorstelling van god of die ene ware liefde maar dat weerhoudt ons er niet van hier naar te verlangen.

Dat men zich dus ergens geen voorstelling van kan maken wil niet zegen dat men er niet naar kan verlangen. Gek genoeg lijkt Jones op dit punt weer wel oog te hebben voor een vormgeving van een leven na de dood, als hij het over de 'promised happiness of the other world' heeft. Hij blijft hierbij echter verwijzen naar het oedipuscomplex, het vluchten in de dood met de geliefde. Bovendien verwijst hij nog niet naar de veranderde opvatting over hoe dit leven na de dood er voor de vampier uit zou zien, wat door Bram Stoker zo anders werd weergegeven dan door de folklore. Hierdoor zou immers wellicht de nadruk van het oedipuscomplex worden weggenomen waar hij kennelijk graag aan vast wou houden.

De notie van de vampier als (een variant van) vormgeving aan dood zou ook een brug tussen het onbewuste en het bewuste kunnen vormen. Coillie haalt zoals gezegd drie opvattingen van Freud over de dood aan:

- ❖ de dood is voor het onbewuste onvoorstelbaar en wordt dus niet ten volle in rekening gebracht. Wij hebben geen ervaring van de dood, deze wordt niet in ons driftleven ondersteund.⁵⁷
- ❖ De levensdrift reageert tegen de doodsdrift met een almachtsfantasie van onsterfelijkheid (Eros buigt immers zoals we zagen de destructieve tendensen van de doodsdrift af naar de buitenwereld).⁵⁸
- ❖ Het bewuste ofwel het bewuste weten, moet de basiswet erkennen dat alle leven vergankelijk is.

⁵⁶ F. van Coillie, *De ongenode gast, zes psychoanalytische essays over het verlangen en de dood*, Boom, Amsterdam, p.21.

⁵⁷ Ibid, p. 17.

⁵⁸ Ibid, p. 26.

Het eerste punt suggereert dat de dood een *Wortvorstellung* is en geen *Sachvorstellung*. Ik ben het hier om twee redenen niet mee eens; in de eerste plaats wordt een ervaring van de doodsidee wel in ons driftleven ondersteund, namelijk door de doodsdrijf. Toegegeven dat Freud die pas in 1923 expliciet formuleerde terwijl bovenstaande uit een artikel uit 1915 komt. Coillie had hier echter voor de volledigheid wel oog voor moeten hebben. De ervaringen worden vervolgens zelfs concreter als zij worden afgebogen en zich gaan uiten in agressief en sadistisch gedrag zoals bij punt 2. Je zou kunnen stellen dat het besef van destructiviteit door het ingrijpen van Eros dus een zeer waarneembare en adequate benadering van een doodsbesef is. Eros brengt dus een extern gerichte agressie teweeg, maar ze brengt ook de almachtsfantasie van onsterfelijkheid met zich mee. Eros op zich houdt zich immers alleen met leven bezig. Deze combinatie komen we al tegen in de vampier; agressie jegens anderen en (de almachtsfantasie van de) onsterfelijkheid. De vampier is hier het nodale punt waar het bewuste besef van eindigheid zoals bij punt 3 en het onbewuste conflict tussen Eros (onsterfelijk) en Thanatos (dood en agressie) elkaar tegenkomen.

Daarmee zijn we tevens aangekomen bij de vormgeving van de dood. Die hebben we zojuist gevormd, in dit geval in de vorm van de vampier. We hebben nu dus een *Sachvorstellung* van de dood. Nu rest ons nog een conflict, namelijk de tegenstelling tussen het verlangen naar de dood en de doodsangst. In een mooie parallel daaraan de tegenstelling tussen de wenselijke vampier waarmee wij ons identificeren, en de angstaanjagende vampier die ons doet huiveren. Die ambivalentie laat zich verklaren doordat de vampier een personificatie is van het Eros/Thanatos conflict; de dood moet conflictvrij zijn zonder pijn en angst, maar de dood wordt ook ontkend, overstegen zolang wij er zijn als waarnemer. Niets denken is niet denkbaar en niets wensen is onwenselijk.

De vampier kwam hier aan de orde in relatie tot de dood, als doodsidee. Tegelijkertijd herkenden we echter de strevingen van Eros, die Thanatos als een waakhond in de gaten lijk te houden. Hoe kunnen we de strevingen van Eros terugvinden in het gedrag van onze ondode? Dat brengt ons bij het meest opvallende gedrag van de vampier, namelijk het bloedzuigen, het bijten en doden van zijn/haar slachtoffers. Wat kunnen we hier over zeggen in aanvulling op Jones en in het licht van bovenstaande?

2.3.3 Orale fixatie

First, a little refreshment to reward my exertions. You may as well be quiet; it is not the first time, or the second, that your veins have appeased my thirst! "I was bewildered, and, strangely enough, I did not want to hinder him. I suppose it is a part of the horrible curse that this happens when his touch is on his victim. And oh, my God, my God, pity me! He placed his reeking lips upon my throat!" (B. Stoker, Dracula).

Jones paste op de vampier hoofdzakelijk de theorie over het Oedipuscomplex toe. Ik ben echter van mening dat het Oedipale aspect alleen niet volstaat om het gedrag van de vampier te verklaren. In bovenstaande wees ik er al op dat schuldgevoelens als verklaring voor het gedrag van de vampier, voor de moderne vampier niet meer volstaat. Jones' versimpelde 'liefde lijdt tot haat, haat lijdt tot schuld' kan alleen stand kunnen houden als we haar veralgemeniseren; onderdrukte seksualiteit leidt tot agressie, lijdt tot collectieve schuldgevoelens en angst voor de vorm waarin deze seksuele en agressieve gevoelens bij ons terugkomen. Maar hebben wij om de moderne vampier te verklaren werkelijk het oedipuscomplex en schuldgevoelens nodig? En hoe zit het met de preoedipale trekjes van de vampier? Zoals ik eerder al zei, verwijst Jones met betrekking tot het orale gedrag van de vampier, bijten en bloedzuigen, juist weer niet naar oedipale schuldgevoelens over agressieve impulsen, maar naar sadistisch gedrag zoals zich dat in de orale fase voor doet.

Zowel het preoedipale orale element, als de vergelijking van Jones tussen de dode in het graf en de dode in de baarmoeder (-aarde), maken een vergelijking mogelijk tussen de geboorte van het infant en de wedergeboorte van de vampier. Als wij de dood bijvoorbeeld zien als de tegenhanger van het geboren worden, zouden wij de vampier die uit het graf/de baarmoeder van moedertje aarde komt, kunnen zien als een wedergeboorte. Zoals een kind vervolgens na de geboorte naar de borst grijpt, grijpt de vampier zijn slachtoffer bij de hals. In hoofdstuk een werd al vermeld dat er ook vele vampiers waren die de melk van vee dronken, of de borstmelk van zwangere vrouwen. Dit zou de parallel tussen het bloedzuigen en de borstvoeding kunnen versterken.

Nu maak ik nog een aanname die aan kan sluiten bij dit preoedipale aspect aan de vampier kan: de aanname dat de Victoriaanse tijd bekend stond om haar klimaat van seksuele repressie. Als de lezer mij hierin wil volgen, dan is de veronderstelling dat het seksueel beladen gedrag van Stoker's Dracula een sublimatie van deze geremde

seksualiteit is, niet vergezocht. Er is dan als gevolg van de seksuele repressie sprake van een regressie naar een oraal-sadistisch stadium. De vampier herhaalt de act van het infant waarbij er een seksuele bevrediging is die nog aanleunt bij een andere vitale drift, namelijk het voeden.

Laat me dit uitleggen in vampierjargon. De vampier is nog altijd een dode, iets dat wij als kijker en lezer beschouwen als en onwenselijke toestand. Ik vermoed daarom dat de vampier in zijn pogingen het onnatuurlijke leven te verlengen door zich met bloed te voeden (wij projecteren onze eigen doodsangst op de vampier), een bepaalde venijnigheid aan de dag legt. De vampier is als lijk/ondode bovendien, net als de Victoriaanse lezertjes van Stoker, belemmerd in zijn of haar seksuele driften. Men kan het doodzijn van de vampier dan ook zien als een uitbeelding van de repressie van de beleving van het lichaam. Hij of zij gedraagt zich vervolgens als een infant dat uit alle macht naar de borst grijpt om hier voedsel/leven en seksuele bevrediging uit te halen (denk aan Freud's brede opvatting van seksualiteit in de zin van prikkelingopheffende streving).

Wellicht is hier ook het belang van de hoektanden te verklaren. Het sadistische aspect aan het zuigen aan de borst wordt immers het best duidelijk als het kind ook kan gaan bijten, een actieve, agressieve handeling die mogelijk wordt dankzij de doorbrekende tandjes. Evenals het kind, heeft de vampier net zijn tandjes gekregen, zij het een grotere en puntiger versie! Bram Stoker's *Dracula* laat hier een mooi voorbeeld van zien:⁵⁹

Then the skin of my throat began to tingle as one's flesh does when the hand that is to tickle it approaches nearer-nearer. I could feel the soft shivering of the lips on the supersensitive skin of my throat, and the hard dents of two sharp teeth, just touching and pausing there. I closed my eyes in a languorous ecstasy and waited-waited with beating heart. (p. 57)

Dit citaat roept een vergelijking op tussen het voeden van de vampier en een seksuele penetratie, waarbij de hoektanden de fallus vervangen. Dat Stoker hier niet eens zover afwijkt van de Vampier uit de folklore, blijkt wel uit dit voorbeeld van H. A. Senn:⁶⁰

There is a sexual motif that I noted in the work of a collection of folk beliefs from 1945 from Marcel Olinescu which states that a woman will suck the blood from the throat of a man with

⁵⁹ B. Stoker, *Dracula* (1897), Collectors Library, Londen, 2003, p. 393.

⁶⁰ H.A. Senn, *Werewolf and Vampire in Romania*, Columbia University Press, New York, 1982, p. 41.

whom she has had sexual intercourse; leaving her mark there. That, however, represents one trait in an entire network of causative and behavioural motifs; and it may equally well signify the attempt to participate in human existence in a normal way, that is, by making love, while seeking to prolong an in-fact abnormal existence with the blood of the living.

Het voorbeeld van Senn laat ook al zien dat het belang van bloedzuigen als voeden/voortzetten van het leven, zich niet over het hoofd laat zien. Om een dergelijke regressie naar een infantiele fase van de libido ontwikkeling te verbinden aan een actueel conflict, kwam Freud met het begrip *fixatie*. Dat wil zeggen dat een bepaalde drift, hier bijvoorbeeld het voeden in de orale fase, de normale ontwikkeling niet doormaakt, waarna het zich als iets onbewusts gaat gedragen. Deze onbewuste kracht beïnvloedt vervolgens de wijze van verdringing van het actuele conflict en als vervolgens de verdringing mislukt, keert de libido terug naar dit oorspronkelijke punt van fixatie, wat verklaard waarom de vampier oraal-sadistisch gedrag vertoont.

P. Vandermeersch wijst echter op de kritiek van Jung hierop, dat de oorzaak van het conflict (of de psychische stoornis) zo in het verleden wordt gezocht. Het naspeuren van het verleden staat dan ten dienste van het opheffen van het conflict of de stoornis. Dit terwijl men ook kan stellen dat het conflict of de stoornis begint in het heden, waardoor men in de regressie oude herinneringen anders gaat bezien, waardoor het lijkt alsof die aan het conflict ten grondslag liggen.⁶¹ Verleden of heden? Deze vraag is van belang met betrekking tot zowel het vroegere geloof in de vampier, als de huidige populariteit. Dit aangezien het hier zoveel mensen betreft, dat de oorzaak ervan moeilijk in een individuele libidineuze ontwikkeling in het verleden gezocht kan worden, maar eerder in actuele collectieve levensomstandigheden.

Het actuele conflict is bijvoorbeeld gerelateerd aan een bepaalde driftcomponent, in geval van de vampier zou dit bijvoorbeeld kunnen liggen in de lijn van gebrek aan een bepaalde voeding. Het is in de lijn van de tijdsgeest dat het hier gaat om een symbolische voeding van liefde, aandacht en geestelijk en lichamelijk contact. Men wil als het ware gevoed worden met affectie. Ik denk hierbij aan de vele mensen die aan depressie lijden, een aandoening die volgens Britse artsen weldra volksziekte nummer een is, en waarbij mensen klagen over eenzaamheid, isolatie en futloosheid. Het onvermogen tot het opnemen van de gewenste emotionele, psychische, geestelijke voeding geeft frustratie, vormt het conflict. In de herinnering worden

⁶¹ P. Vandermeersch, *Over psychose, seksualiteit en religie, Het debat tussen Freud en Jung*, Sun, Nijmegen, 1992, p. 215-216.

vervolgens alle aspecten in de ontwikkeling die met voeden te maken hadden vervormd, waardoor zij met terugwerkende kracht als onsuccesvol worden ervaren.

De vampier gaat vervolgens hetzelfde gedrag vertonen als het jonge kind wiens honger niet snel genoeg wordt bevredigd; het voedende/geliefde object agressief benaderen, bijten. Het huidige conflict vertoont dus parallellen met een vroegere fase en wellicht komt hierdoor de fixatie tot stand van heden naar verleden. Wij herkennen hierin bij de vampier de rol van de tanden, de agressiviteit, het gevoed willen. Bovendien is dit wellicht een verklaring voor de recente nadruk op de psychische macht die de vampier over zijn slachtoffer heeft; er schuilt een parallel in met de omnipotentiegevoelens van het kind, dat denkt dat de borst komt als reactie op zijn wensgedachten. Het lijkt vooralsnog niet moeilijk het orale aspect in de vampier aan te duiden. Enkele zaken vallen hierbij echter op, naar aanleiding van bovenstaande:

- ❖ Het orale aspect doet het oedipale aspect niet per se aan kracht inboeten
- ❖ Het orale aspect mist de mate van agressie zoals we die bij de weerwolf zien. De vampier pakt het strategisch, verleidelijk en sensueel aan.
- ❖ Het orale aspect moet niet alleen vanuit de vampier als een vorm van sadisme worden gezien, maar ook vanuit het slachtoffer als een vorm van masochisme.

De vampier gaat in tegenstelling tot de weerwolf dermate strategisch te werk, dat men toch gaat denken aan een fixatie aan de oedipale fase, echter niet in de zin zoals Jones die poneerde. Niet schuldgevoelens over de triade moeder vader kind per se, maar de loochening van de dood legt mijns inziens de relatie met de oedipale fase. Freud introduceerde in 1927 de loochening, in een artikel over fetisjisme. Je weet iets, maar je beseft het niet, laat het niet tot je doordringen. We lazten eerder dat het kind bepaalde driftaanspraken wel moet erkennen, maar de seksuele driftaanspraak makkelijker kan loochenen. Dit vermogen tot loochening komt tot stand onder druk van de castratieangst, in de oedipale fase. Vervolgens wordt de genitale lust gesublimeerd, in de latentieperiode.

In het geval van de vampier zou het dan niet seksualiteit, maar de dood zijn die wordt geloochend. Geyskens en van Haute spreken zichzelf dus tegen als zij stellen dat loochening alleen mogelijk is als het om een seksuele driftaanspraak gaat, zoals jegens

de moeder in de oedipale fase.⁶² Dit terwijl zij vervolgens wel over de loochening van de dood spreken. Is de doodsdrift een drift die je kunt loochenen? Het lijkt misschien paradoxaal haar als een vitale drift te zien, maar als we meegaan in de gedachtengang van Freud is de doodsdrift een biologische drift die net als eten en drinken naar opheffing streeft. Echter, de doodsdrift is wel van een andere categorie in die zin dat deze zich door Eros zo lang mogelijk laat uitstellen. Een aparte situatie dus, die laat zien dat het principe van loochening niet zo makkelijk te reduceren is tot een zaak die al dan niet aan een vitale drift is gerelateerd. Enerzijds zou je de doodsdrift als een overtreffende vorm van een vitale drift kunnen zien, anderzijds laat ze zich loochenen tot het onvermijdelijke zich aandient. Het afbuigen naar buiten van de doodsdrift door Eros zou men kortom als een vorm van loochening kunnen zien, waarmee we de doodsangst, castratieangst, loochening, Eros en de agressie en seksualiteit in de vorm van oraal sadisme als het ware op een mooi hoopje hebben kunnen gooien;

- ❖ Het ‘slachtoffer’ van de vampier, d.w.z. wij allen, heeft zoals we hierboven al aannamen in zijn onbewuste een Sachvorstellung van de dood gemaakt, de vampier. Tegenover deze overweldigende figuur ervaren wij wat Freud ‘hilflosigkeit’ ofwel hulpeloosheid noemde. Op een abstract niveau gaat het slachtoffer in de herhaling (herhalingsdwang) door de doodsangst te erotiseren. De pijn van het onbewuste doodsbefef wordt geërotiseerd, als bij het masochisme. Op een concreet niveau kan het slachtoffer de vleesgeworden dood bevechten met genoemde middelen, staak en religieuze voorwerpen (merk nota bene op dat religie een leven in het hiernamaals in het vooruitzicht stelde, over doodslouchening gesproken).
- ❖ Nu nemen we een andere invalshoek. De vampier is nu niet de ‘ander’, maar we identificeren ons met de vampier. Wellicht ook een zeer creatieve vorm van herhalingsdwang, van de dood meester worden. Als vampier zijn we welhaast de Dood zelf geworden waarbij de dood een lustbelemmerende autoriteit is zoals de vader die was in de oedipale fase. Evenals toen identificeert men zich met deze autoriteit. In de oedipale fase leidde dit tot een tweede narcisme ofwel *Ichideal*: het kind schrijft de verloren toestand van volmaaktheid van het primaire narcisme toe aan de als almachtig en volmaakt ervaren ouders en

⁶² T. Geyskens & P. van Haute, *Van doodsdrift tot hechtingstheorie, het primaat van het kind bij Freud, Klein en Hermann*, Boom, Amsterdam, 2003, p. 54.

identificeert zich vervolgens met hun grootheid.⁶³ Dit zou ook weer een verklaring kunnen zijn voor de weergave van de moderne vampier als bovenmenselijk sterk en begaafd. Maar deze identificatie houdt geen stand, in onze verbeelding kent zelfs de Dood lusten.

De vampier vertoont dan ook oraal sadistisch gedrag. Vanwaar dit preoedipale afweermechanisme? Wel, behalve de preoedipale elementen die eerder zijn genoemd, zou je kunnen stellen dat je, als vampier zijnde, de ultieme vitale lust wordt ontzegd, namelijk leven. De vampier is, ondanks zijn speciale gaven en krachten, uitermate afhankelijk, uitgerekend van zijn slachtoffer. Dit doet denken aan de zeer vroege toestand van Hilflösigkeit, die volgens Freud in de herhalingsdwang wordt herhaald en aan de eerste primitieve catastrofe, het verlies van de borst, waarop je als jong kind al zeer driftig kon reageren door agressief naar de borst te grijpen, zoals de vampier agressief naar zijn slachtoffer grijpt.

We zien kortom in de vampier een uitermate fascinerend conflict weergegeven, tussen orale agressie en het Ichideal. Als de lezer zich wil identificeren: je bent sterk en bijzonder en je bent aan de dood ontsnapt. Maar niet heus. Niet alleen voor de enige vorm van fysieke bevrediging die je nog rest, maar ook voor je voeding en dus je overleven, ben je aangewezen op je slachtoffers. Je ervaart dit als hulpeloosheid, een flinke deuk in je eigen ideaalbeeld. In je woede hierover grijp je nog verder terug, je vervalt in oraal-agressief gedrag....

2.4 Samengevat

I stood beside Van Helsing, and said: "Ah, wel, poor girl, there's peace for her at last. It is the end!". He turned to me, and said with grave solemnity: "Not so, alas, not so. It is only the beginning!" (B. Stoker, *Dracula*).

Samengevat kunnen we stellen dat hoewel Jones' toepassing van het oedipuscomplex niet actueel meer is na *Dracula*, het oedipuscomplex zeker wel op de vampier van toepassing is. De vampier is niet zozeer een uitbeelding van oedipale schuldgevoelens, alswel van de doodsangst, die eerst in de oedipale fase concrete vormen aanneemt van straffende ouders en castratie. Het is daarom juist de loochening van de dood zoals die

⁶³ H.P. J. Stroeken, *Nieuw psychoanalytisch woordenboek*, Boom, Amsterdam, 2000, p. 101.

in de oedipale fase ontstaat, die de boventoon voert in de vorm van de veronderstelde opstanding van de vampier uit het graf. Daar komt nog bij dat het gedrag van de vampier zoals die sinds Dracula wordt geschetst een zeer strategische en planmatige indruk maakt. De driften van de vampier worden gesublimeerd in sensueel, verleidelijk en elegant gedrag, er vormt zich niet zelden een intieme relatie met het slachtoffer. Het toedienen van de beet, hoewel agressief, geschiedt met welhaast chirurgische precisie en de vampier kan afzien van directe bevrediging van genot om ontmaskering en represailles te vermijden.

Wat opvallend is, is dat het verhaal niet ophoudt bij de oedipale fixatie. Er lijkt sprake te zijn van een regressie in twee stappen; eerst naar de oedipale fixatie, waarin de dood/castratie wordt geloochend in de vorm van de vampier die uit het graf komt, iets dat niet succesvol kan zijn aangezien de dood onvermijdelijk is. Vervolgens zien we een seksualisering in de weergave van de vampier als doodsdrift. De loochening van de doodsdrift mislukt, dus deze wordt afgebogen met behulp van Eros. Echter, de werkwijze van de vampier is nog steeds taboe. Elegant of niet, hij moet stiekem en planmatig te werk gaan en is bovendien afhankelijk van zijn slachtoffers voor zijn overleven. Evenals in de oedipale periode een verbod ligt op bepaalde uitingen van seksualiteit, wordt ook het geseksualiseerde gedrag van de vampier dus verboden, waardoor de seksualisering eveneens mislukt. Uit frustratie zet de regressie zich verder voort naar een orale fixatie waarmee de vampier als een tragische figuur agressief reageert op een primitieve catastrofe, hulpeloosheid, een falend Ichideaal en de onsuccesvolle doodslouchening met het besef van verlies dat dit meebrengt.⁶⁴

Naar aanleiding van een gedeeld accent op oedipale mechanismen, doodsdrift en oraal-sadistisch gedrag, wil ik nu overgaan naar de theorieën van Melanie Klein, die niet alleen meer nadruk legde op de preoedipale fase van Freud, maar ook op de relatie tot anderen. Ik wil echter ook van de gelegenheid gebruik maken om nu de weerwolf centraal te stellen, aangezien het mijns inziens precies de nadruk op oraal-sadistisch ofwel preoedipaal gedrag is waarin de vampier en weerwolf elkaar zo naderen.

⁶⁴ Men zou kunnen zeggen dat de doodslouchening succesvol is, aangezien de vampier immers weer tot leven is gekomen. Dit klopt niet om twee redenen; a) de vampier is enkel een idee, een uitdrukking van de wenselijkheid tot doodslouchening die in werkelijkheid onmogelijk is en b) de verwijzing naar de vampier als 'ondood' en 'ontzield' verwijzen al naar het besef van het emotionele en diftmatige vlakland in de dood en tevens het vlakland zoals dat zou ontstaan bij de afwezigheid van de dood als keerzijde van het leven.

3 Melanie Klein: Mama is een monster!

De weerwolf lijkt alle destructieve gevoelens die in hem/haar woeden op ongesublimeerde wijze naar buiten te richten. Dit geldt niet alleen voor de agressie tegen het zelf, maar ook tegen anderen. We herkennen een sterk kannibalistisch element dat zowel door Freud als Melanie Klein (1882-1960, fig. 15) wordt genoemd in verband met de orale fase. Verder is de rol van seksualiteit in de specifieke context van genitale bevrediging veel beperkter bij Klein, omdat zij zich in sterke mate richt op de invloed van preoedipale processen op de psychische ontwikkeling. De bevrediging waar zij kortom over spreekt leunt nog sterk aan bij de vitale driften en kent nog niet het strategische zoals we dat in de oedipale fase en bij de vampier tegenkomen.

Het is hierom dat ik in dit hoofdstuk aandacht wil besteden aan de weerwolf, vanuit het perspectief van de theorieën van Klein. Dit om te ontdekken hoe de verschillen tussen Freud en Klein ons kunnen helpen om respectievelijk de vampier en de weerwolf, hun complexe relatie en de psychische processen die zij vertegenwoordigen beter te begrijpen. Is de strijd tussen Eros en Thanatos veruitwendigd in de relatie tussen vampier en weerwolf? Is de vampier meer een symbool voor oedipale strategieën, terwijl de weerwolf meer de preoedipale verlangens vertegenwoordigt? Zijn vampier en weerwolf op hun beurt een mooie illustratie van de verschillen en overeenkomsten tussen Freud en Klein in bijvoorbeeld hun visie over de doodsdrijf, het oedipuscomplex en de rol van voorstellingen in het onbewuste? Bij gebrek aan een psychoanalytische of objectrelationele tekst die expliciet over de weerwolf gaat zoals de tekst van Jones over de vampier, zal de structuur van het volgende hoofdstuk er enigszins anders uit zien. Dat wil zeggen dat ik van een algemene bespreking van enkele begrippen van Klein, direct doorga naar de toepassing hiervan op de weerwolf, zonder de beschikking over een illustratieve tekst als die van Jones.

3.1 De theorie van Klein

In de tijd dat Bram Stoker zijn *Dracula* schreef, Guy Endore zijn *Werewolf in Paris*, Antoine Leger zijn eigen roodkapje opat en de weerwolf en de vampier hun weg naar Hollywood vonden, werd de psychoanalyse van Freud de dominante vorm van psychotherapie. Echter niet onbetwist. De psychoanalytische beweging kende

figuur 15

onenigheid en afscheidingen en andere behandelvormen kwamen op, zoals Rogers cliëntgerichte aanpak, gedragstherapie, cognitieve therapie en psychofarmaceutica. Volgens Elisabeth Roudinesco allemaal behandelvormen die gericht zijn op snelle resultaten voor een snelle maatschappij, waardoor de exploraties van het onbewuste het onderspit moeten delven.⁶⁵ Wellicht mede onder invloed van deze nieuwe behandelvormen, en als gevolg van theoretische geschillen, ontwikkelden een aantal psychoanalytisch geïntereerde auteurs hun eigen opvattingen, samengevat onder de noemer *psychodynamisch*. Een van de psychodynamische vernieuwers die hier aan de orde zal komen is Melanie Klein. In het korte overzicht van haar voornaamste concepten en theorieën maak ik vooral gebruik van het werk van Julia Segal over Melanie Klein dat is geschreven voor de reeks over 'key figures in counseling and psychotherapy'.⁶⁶

In de jaren '20 had de psychoanalyse al veel inzicht verworven in de vroegkinderlijke psychische ontwikkeling. Melanie Klein was zelf moeder, en hoewel zij haar studenten later zou waarschuwen voor het analyseren van hun eigen kinderen, heeft dit in haar geval een grote toegevoegde waarde gehad voor haar theorievorming. Klein analyseerde de meest verontrustende en beangstigende aspecten aan de psyche van haar cliëntjes omdat zij er van overtuigd was dat een interpretatie van de diepste angsten van kinderen diens intellectuele, - en fantasieleven ten goede zou komen. Klein lag hierdoor onder vuur, omdat men het gevaarlijk achtte te diep in het onbewuste leven van kinderen in te grijpen. In 1938 kwamen de Freuds naar Engeland. Conflicten tussen Anna Freud, die in haar benadering van kinderen veel nadruk op het didactische aspect legde, en Melanie Klein die voornamelijk via speltherapie werkte, zouden ernstige frictie binnen de Britse Vereniging voor Psychoanalyse opleveren.⁶⁷

Enkele bevindingen van Klein waren dat het oedipuscomplex eerder begon dan Freud aannam, en dat conflictueuze gevoelens van haat en liefde al bij de zeer jonge baby begonnen. Bovendien ontwikkelde zij haar eigen theorieën over projectieve identificatie, depressie, symbolisme, objecten en phantasie. De belangrijkste concepten van Klein zullen nu aan de orde komen, alvorens ik de weerwolf weer ten tonele voer

⁶⁵ E. Roudinesco, *Why Psychoanalysis?*, Columbia University Press, New York, 2001.

⁶⁶ J. Segal, *Melanie Klein, key figures in counselling and psychotherapy*, Sage Publications Ltd, Londen, 1992.

⁶⁷ J. Segal, *Melanie Klein, key figures in counselling and psychotherapy*, Sage Publications Ltd, Londen, 1992, p.10.

3.1.1 Angst en doodsdrift

De ideeën van Klein over angst maakten een ontwikkeling door, net als die van Freud. Deze koppelde angst in eerste instantie vrijwel exclusief aan verdrongen seksuele gevoelens, daarna aan angst om liefde te verliezen, nog later aan castratieangst en uiteindelijk aan doodsangst. In eerste instantie deelt Klein de opvattingen van Jones en Freud over angst en castratieangst, maar vanaf 1933 beschrijft zij de vervolgingsangst, die ze toeschrijft aan de angst van het kind voor de eigen agressieve impulsen.⁶⁸

Het is van belang de rol van angst in de theorieën van Klein te bespreken. Angst wordt namelijk door Klein gefundeerd in een biologische doodsdrift. Hiermee erkent zij dus Freuds speculaties over een biologische doodsdrift. Klein meent bovendien dat de doodsdrift primair het eigen ik als object neemt. De angst is dan ook voor alles een angst ten onder te gaan aan de aanvallen van de doodsdrift, een kracht die het 'ik' van binnenuit wil vernietigen. Het 'ik' moet zich hiertegen verdedigen en doet dit door de doodsdrift in de vorm van agressieve impulsen naar buiten te richten met behulp van de levensdriften. De agressie tegen het 'ik' wordt dus tegen een extern object gericht, waarvan het 'ik' vervolgens de reacties vreest: zal het object dat ik zo agressief bejegen geen wraak nemen?⁶⁹

De agressieve impulsen zag Klein kortom, evenals Freud, als impulsen die een gevolg waren van het doodsinstinct, de tegenhanger van het levensinstinct. Een van de eerste externe objecten waar de agressieve impulsen zich op richten is de moederborst. Klein observeerde de angst bij kleine kinderen om als gevolg van die impulsen door die moederborst te worden aangevallen, een aanval gericht op de binnenkant van het lichaam en op de seksuele organen. Dit noemde zij de vervolgingsangst, die zij later aan de paranoïde-schizoïde positie toeschreef vanwege pogingen met de angst om te gaan door haar op anderen af te schuiven.

Klein onderscheidde ook de depressieve angst als onderdeel van de depressieve positie. Deze hield in dat het kind vreesde voor de schade die het aan het geliefde object kon berokkenen. De depressieve angst is draaglijker dan de vervolgingsangst, omdat het kind de goede aspecten van het object ook erkent, wat de gelegenheid geeft tot gevoelens van verdriet, verontschuldiging en dingen beter willen maken. Angst kan dus

⁶⁸ Ibid, p. 52.

⁶⁹ T. Geyskens en P. van Haute, *Van doodsdrift tot hechtingstheorie*, Boom, Amsterdam, 2003, p. 60-63.

zowel een grote belemmering als een grote motivator voor verandering zijn, en nam dan ook een belangrijke plaats in, in de praktijk en theorie van Klein.⁷⁰

3.1.2 Seksualiteit en Oedipuscomplex

Evenals in de vorige paragraaf wordt hier wederom duidelijk hoe groot het belang was dat Klein aan angst hechtte. In Kleins theorie hangt de ontwikkeling van de seksualiteit namelijk sterk samen met de invloed van angst op de infantiele emotionele beleving. (Klein maakt een onderscheid tussen genitale seksualiteit en pregenitale driften). Aangezien volgens Klein alle aspecten van de vroege ontwikkeling samenhangen met de modificatie van angst, dus zowel spraak, spel, intellectuele ontwikkeling als libidineuze ontwikkeling, hangt het succes van die vroege ontwikkeling ook nauw samen met het succes van de modificatie van de angst. Angst kan zoals eerder gesteld zowel een rem voor, als een aansporing tot ontwikkeling zijn. In de aanloop naar het oedipuscomplex zijn het externe factoren als jaloezie, haat en rivaliteit jegens de ouders die de paranoïde-schizoïde angsten steeds opnieuw doen opleven, en een regressie naar een orale of anale fixatie kunnen veroorzaken. Angsten voor en door de geïnternaliseerde ouders daarentegen, worden langzaam succesvol doorgewerkt.

Het genitale libido wint terrein, en daarmee het vermogen tot reparatie. Klein spreekt van genitale sublimatie, aangezien volgens haar de eigen genitaliën in verband worden gebracht met vruchtbaarheid, het vermogen om leven te schenken en daarmee tot *re-creatie* van verloren objecten. Hierdoor nemen de paranoïde-schizoïde angsten in kracht af, hoewel in de oedipale fase de genitaliën zelf uiteraard de aanleiding tot conflict zijn.⁷¹ Overigens lokaliseert Klein het begin van de oedipale fase al veel vroeger in de ontwikkeling dan Freud. Al in het eerste jaar, dus al in de paranoïde-schizoïde positie, is er een ontwikkeling van de genitale libido. Deze valt echter volgens Klein nog niet zo op omdat de pregenitale driften nog domineren. Bovendien is er volgens haar al een ‘aanwezigheid’ van de penis, zowel de ‘goede penis’ als de ‘slechte penis’. Het kind ontwaard bovendien de penis in het binnenste van de moeder waardoor de agressie, in de vorm van oraal sadisme, die al op haar was gericht automatisch ook

⁷⁰ J. Segal, *Melanie Klein, key figures in counselling and psychotherapy*, Sage, Londen, p. 53.

⁷¹ M. Klein, „Über das Seelenleben des Kleinkindes. Einige Theoretische Betrachtungen“ in: *Das Seelenleben des Kleinkindes, und andere Beiträge zur psychoanalyse*, Erns Klett Verlag, Stuttgart, 1962, p. 167-169.

op de vader wordt gericht. Beiden worden nu in de phantastische activiteit verscheurd door het kind.⁷²

Niet alleen door de introjectie van 'goede' objecten, die belonen, en de 'slechte' objecten, die achtervolgen en straffen, maar ook door de vroege triangulering door aanwezigheid van de penis, komt in haar theorieën het oedipuscomplex veel eerder aan de orde. De angst voor een daadwerkelijke vernietiging van de ouders door het kind en de angst voor de reactie hierop, zijn bovendien al een aanzet voor het Über-Ich. Daarmee gaat zij zoals gezegd in tegen een belangrijke opvatting van Freud, namelijk dat het Über-Ich pas ontstaat tegen het einde van de door hem beschreven oedipale periode, als gevolg van de internalisatie van de ouders. Deze zaken komen nog uitgebreider aan de orde.

3.1.3 Posities en Objecten

Hoewel Klein Freuds notie van de kinderlijke genitale organisatie deelde, was zij van mening dat deze geen lineair proces vormde. In plaats daarvan meende zij dat het kind voortdurend heen en weer bewoog tussen de verschillende genitale preoccupaties, anaal, oraal en genitaal. Bovendien beschreef zij verschillende constellaties van gevoelens en mechanismen die deze genitale preoccupaties beïnvloedden en die zij *posities* noemde. Het belangrijkste onderscheid tussen Kleins posities en Freud's genitale fasen was dat Klein niet geloofde dat iemand over de posities heen groeide, zoals dat bij de fasen wel het geval was. De *paranoïde-schizoïde* positie en de *depressieve positie*, zoals zij haar posities noemde, staan het hele leven in een voortdurend gespannen verhouding tot elkaar en zijn verschillende mechanismen om met objecten en angsten om te gaan.

In tegenstelling tot Freud geloofde Klein niet dat er een periode in het leven is waarin het kind enkel aan zichzelf relateert. Een van de eerste liefdesobjecten is de borst, wat Klein deed vermoeden dat het kind zich bewust was van 'iets' buiten zichzelf. Zij merkte ook dat de borst in de phantasie (onbewuste fantasie waarin de driften, zowel de agressieve als de libidineuze, tot uitdrukking komen) van het kind veel meer behelste dan alleen maar melkklieren; het was ook de bron van alle leven, liefde. Bovendien werd de borst niet alleen letterlijk ingenomen tijdens het voeden, maar ook figuurlijk; de notie van de goede borst werd geïntrojecteerd en het kind identificeerde zich ermee. Klein kwam phantasieën tegen waarin het kind in de borst kroop of er mee fuseerde.

⁷² M. Klein, "Die Bedeutung der Symbolbildung für die Ich-Entwicklung", in: *Das Seelenleben des Kleinkindes und andere Beiträge zur Psychoanalyse*, Ernst-Klett verlag, Stuttgart, 1962, p. 30.

Maar er waren ook phantasieën waarin men werd opgegeten, aan stukjes werd gescheurd, werd bedreigd, van binnenuit de baby of van buitenaf. De angst die vervolgens ontstaat dat het kwade object wraak neemt op de baby vanwege diens agressie jegens het object (terwijl die kwaadheid/slechtheid van het object deels de eigen geprojecteerde ongenoegens en agressie van het kind zijn), is een vervolgingsangst die typisch is voor de paranoïde-schizoïde positie.

De paranoïde-schizoïde positie komt tot stand in de fase van het leven waarin goed en kwaad nog angstvallig van elkaar gescheiden dienen te worden. Wil het kind bijvoorbeeld vol vertrouwen kunnen voeden, dan is het erg belangrijk dat de phantasie van de goede, liefhebbende en voedende borst strikt gescheiden blijft van de phantasie van de boze, kwetsende en afwezige borst. Zij zijn simpelweg niet een en dezelfde borst. De phantasie wordt hier dus ingezet om dingen te kunnen scheiden die eigenlijk bij elkaar horen. Dit splijten in goed en kwaad kan voortgezet worden in het volwassen leven, waarbij een ouder of partner als ofwel goed en liefhebbend, ofwel kwaadaardig en gevaarlijk wordt gezien: de goede fee en de boze stiefmoeder. Als één phantasie of perceptie echter gescheiden wordt gehouden van een andere, dan splijt het kind niet allen het object, maar onvermijdelijk ook zichzelf: het boze kind dat de slechte moeder/borst haat en in staat is haar te vernietigen en het lieve kind dat van de goede moeder/borst houdt en bij tijden vergeet dat het ooit in staat was de moeder iets aan te doen. Door het splijten worden goed en slecht dus van elkaar gescheiden (in de goede moeder wordt niets kwaads gezien en vice versa) en kunnen emoties en personen grootse en meeslepende vormen aannemen doordat ze niet worden gematigd door hun tegenhangers.

Twee concepten van belang die gaan over de relatie tussen zelf en ander in de phantasie, zijn introjectie en projectieve identificatie. Introjectie wil zeggen dat een deel van de ander in het zelf wordt opgenomen. De grens tussen zelf en ander is dan vaag, en het zelf wordt als te zeer verbonden of identiek aan een andere, krachtige en geïdealiseerde persoon, ervaren. Het geïdealiseerde aspect wordt als het ware geïsoleerd van andere aspecten aan die persoon, gesplitst, om vervolgens geïntrojecteerd te kunnen worden. De idealisatie verhuult dan echter dat de ander ook als beangstigend, overweldigend, vernederend en destructief wordt ervaren, wat zich kan uiten in een af en toe falend superioriteitsgevoel en agressie. We kwamen de introjectie hierboven al tegen in de concrete vorm van het voeden, waarbij het kind zowel de goede als de slechte borst letterlijk en figuurlijk in kan nemen.

Het andere mechanisme, de projectieve identificatie, herkennen we in het gegeven dat mensen hun eigen gevoelens van haat en woede als het ware onteigenen, aan anderen toeschrijven. Vervolgens koesteren zij angst voor die persoon, een mechanisme dat we eigenlijk al heel goed terug konden vinden in Jones' interpretatie van het vampiergeloof. Kinderen doen dit volgens Klein ook al, waardoor dezen hun eigen agressie ervaren als iets dat vanuit de buitenwereld op hen af komt. Het is van belang dat men het onderscheid tussen projectie en projectieve identificatie in gedachten houdt: projectie bestaat erin dat men in de ander aspecten van zichzelf meent waar te nemen, maar de projectieve identificatie is een actiever mechanisme, waarbij het echt gaat om aspecten waar men dringend van af wil. Het gaat hier om een zeer excessieve vorm van splijten, waarbij de aspecten die op de ander worden geprojecteerd in verregaande mate in het zelf worden ontkend. Projectieve identificatie is ook veel destructiever van aard dan bijvoorbeeld de projectie; in het laatste geval wordt de ander nog waargenomen als een eigen persoon, terwijl in het eerste geval de ander wordt gereduceerd tot een afgesplitst deel van het zelf. Dit proces vindt het eerst plaats in relatie tot de moeder, dat Klein als volgt omschrijft;

The phantasied onslaughts on the mother follow two main lines: one is the predominantly oral impulse to suck dry, bite up, scoop out and rob the mother's body of its good contents...The other line of attack derives from the anal and urethral impulses and implies expelling dangerous substances (excrements) out of the self and into the mother. Together with these harmful excrements, expelled in hatred, split-off parts of the ego are also projected on to the mother, or, as I would rather call it into the mother. These excrements and bad parts of the self are meant not only to injure but also to control and take possession of the object.⁷³

De moeder wordt kortom niet gezien als een individu, maar als het slechte zelf, en haat jegens deze slechte delen van het zelf wordt op haar gericht in plaats van op het zelf. Maar ook goede en liefdevolle delen van het zelf worden op moeder geprojecteerd, wat volgens Klein erg belangrijk is voor het vermogen van het kind om goede objectrelaties en een goed ego te ontwikkelen.

Tot zover de paranoïde-schizoïde positie met haar splijting, projectie en projectieve identificatie. Als de baby ouder wordt leert het dat de borst niet een afzonderlijk object is, maar aan de moeder vastzit. Alle aspecten van de moeder horen

⁷³ M. Klein, "The Emotional Life of the Infant" (1952), in: *Envy and Gratitude and other Works*, The Hogarth Press, Londen, 1980, p. 68.

dus ook bij de borst, en het kind leert dat dit zowel de goede als de kwade aspecten zijn en dat bovendien de borst niet bij het kind hoort. Hierin herkennen we de depressieve positie: objecten worden als een meer geïntegreerd geheel gezien met zowel goede als kwade aspecten. Dit geldt ook voor het zelf, dat conflicten niet meer per se oplost door bepaalde aspecten te splitten en op anderen te projecteren. Waar in de paranoïde-schizoïde positie de afwezigheid van de goede moeder de aanwezigheid van de kwade moeder impliceert, kan in de depressieve positie de afwezigheid overbrugd worden door een mentaal plaatje van de goede moeder. Teleurstelling in de moeder maakt haar niet gelijk tot een heks, de heks schade toebrengen betekent niet gelijk totale vernietiging van de moeder en een goede ervaring is nog geen eeuwige hemelse toestand. De moeder is dus niet totaal slecht, maar ook niet totaal goed en ook aan plezierige ervaringen komt een eind.

De depressieve positie is niet bepaald een comfortabele positie en in tijden van stress valt het kind terug in de paranoïde-schizoïde positie door middel van phantasieën van het opensnijden of uitsnijden van bepaalde gedeelten van een persoon, wat opnieuw geheel goede of geheel kwade deelobjecten creëert. Een voorbeeld hiervan is de splijting in de boze stiefmoeder en de goede fee in het sprookje van Assepoester. Er vindt dus steeds een regressie naar de eerdere paranoïde-schizoïde positie plaats. Maar dat ook volwassenen tussen de depressieve positie en de paranoïde-schizoïde positie heen en weer blijven bewegen herkennen wij in de benadering van filmhelden en politici die smetteloos en voorbeeldig moeten zijn.

Er ontstaat in deze positie een oprechte bezorgdheid voor het geliefde object als losstaand van het zelf dat niet langer het centrum van alle aandacht en liefde is. Het kind vreest nu dat de schade die het de kwade borst toebracht tevens de goede borst heeft beschadigd. Het herkent deze nu immers als één object. Maar tegelijkertijd beseft het zich ook dat het te klein en machteloos is om de schade zelf te herstellen. Hier komt de vader in beeld als zijnde de persoon die de moeder tegen de aanvallen van het kind kan beschermen. De oplossing die het kind wenst brengt dus tevens jaloezie met zich mee jegens de vader. Hierin ligt volgens Klein het Oedipale conflict besloten: het kind wil in principe de rol van de vader innemen, maar het is tevens essentieel dat iemand anders dan het kind de geliefde moeder beschermt. Het is van belang op te merken dat Klein jaloezie, agressie en schuldgevoelens al situeerde in wat we bij Freud de preoedipale fase noemen: deze gevoelens spelen al een rol in de relatie tot de moeder en zijn ook niet per se gerelateerd aan seksualiteit. Dit soort besef van ambiguïteit, destructiviteit en

liefde moeten delen, brengt verdriet en rouw met zich mee, vandaar de naam depressieve positie voor deze fase.

3.1.4 Phantasie en Symbool

Dit zijn twee begrippen die van belang zijn voor de benadering van vampier en weerwolf. In de loop van haar werk werd het Klein duidelijk dat kinderen zich tot de wereld verhouden door de lens van hun onbewuste fantasieën. Klein noemde een dergelijke onbewuste fantasie *phantasie* om deze te onderscheiden van de bewuste fantasie in de zin van dagdromen. Zij wijst er op dat de vroegste realiteit van zeer jonge kinderen eigenlijk een phantastische realiteit is: het kind is omgeven door angstobjecten als de eigen uitwerpselen, de borst en de penis. Bovendien is volgens haar de phantastische activiteit vanaf de geboorte aanwezig, evenals de driften, dat zijn. De drift krijgt door de phantasie een psychisch bestaan en het kind repareert in zijn phantastische activiteit de wereld; de ouders zijn gelukkig en iedereen heeft plezier. Maar in de phantastische activiteit vernietigt het kind ook de wereld, vreest het verslonden, verscheurd en gebeten te worden.....een conflict dus, en angst. Omdat de phantasie kortom alle driften vertegenwoordigt, kan ze niet worden opgevat als een hallucinatoire wensvervulling.

Geyskens en Van Haute wijzen er op dat Klein de phantasie in eerste instantie opvatte als een affectieve interpretatie van een lichamelijke gewaarwording: honger wordt bijvoorbeeld ervaren als een aanval op het lichaam. Het kind heeft echter nog geen concrete voorstelling van een dergelijke 'aanval'. Klein wees er dan ook op de vroegste fantasma's previsueel en preverbaal zijn. Als wij ze gaan vertalen naar woorden of beelden, voegen we er eigenlijk een element aan toe dat afkomstig is uit een later stadium van de psychische ontwikkeling. Tevens wijzen Geyskens en Van Haute op een verschil met Freud, volgens wie er geen sprake is van phantastische activiteit bij het kind voor de leeftijd van twee a drie jaar

De phantasieën worden complexer als zij meer worden gerelateerd aan de realiteit en er een visueel element aan toe wordt gevoegd, bijvoorbeeld door het opbouwen van herinneringen.⁷⁴ Om dit te begrijpen moeten we naar de symboliek kijken. Volgens Klein ontstaat de symboliek, als gevolg van het zoeken naar representanten in de externe wereld van objecten (mama, vagina, borst, en hun 'slechte'

⁷⁴ T. Geyskens en P. van Haute, Het primaat van het kind bij Freud, Klein en Hermann, Boom, Amsterdam, 2003, p. 110-115.

tegenhangers) uit de phantasie. Het symbool en de formatie daarvan wordt door Klein als volgt omschreven; symbolen zijn objecten die interesses, liefde, angst en verlangens krijgen toebedeeld die eerst aan de moeder, het primaire object, waren voorbehouden.⁷⁵ Het proces van symboolformatie is kortom van zeer groot belang omdat zich hierin het vermogen van het kind uit om emoties van één object naar een ander over te brengen, waardoor het volgens Klein tevens de basis voor het proces van sublimatie vormt.⁷⁶ De rol van het symbool is zeer complex, en hangt samen met het sadisme, het oedipuscomplex en de ontwikkeling van het Ich. Het is namelijk naar aanleiding van sadistische impulsen jegens de ouders dat het kind in haar phantasie hun vernietiging maar ook hun straf/represailles vreest.

Als gevolg van het orale sadisme van het kind zijn de ouders, de schade die zij hierdoor kunnen ondervinden maar ook hun straf, in de phantasie van het kind, geïntrojecteerd. Hierdoor kan al van een Über-Ich gesproken worden, aangezien er in principe al sprake is van de internalisatie van een straffende instantie. Merk op dat door de innerlijke, phantastische beleving van de objectrelaties, de ontwikkeling van het Über-Ich in de theorie van Klein veel eerder kan beginnen dan in die van Freud. Deze laat de ontwikkeling van het Über-Ich beginnen met de internalisatie van geboden en verboden van de ouders.

Om terug te komen bij het orale sadisme, deze ervaart het kind niet alleen als een dreiging binnenin zichzelf, het dreigt tevens de objecten van het kind te vernietigen. Bovendien moet het kind hier vervolgens ook nog eens een analoge reactie van vrezen. Klein stelt daarom dat het niet alleen libidineuze interesse in bepaalde objecten is, maar ook de angst hiervoor, die maakt dat het kind deze overal om zich heen meent te herkennen. De angst is daardoor een motor waardoor vanuit de phantastische activiteit representanten van objecten in de buitenwereld worden gevonden. Voorwaarde hiervoor is dat het Ich die angst voldoende kan verdragen om vanuit die symboolvorming ook daadwerkelijk realiteitszin op te bouwen, in plaats van overrompeld te worden door zijn angst.⁷⁷ De realiteitszin is op haar beurt noodzakelijk voor de ontwikkeling van het Ich.

⁷⁵ M. Klein, „Über das Seelenleben des Kleinkindes“, in: *Das Seelenleben des Kleinkindes und andere Beiträge zur Psychoanalyse*, Ernst Klett Verlag, Stuttgart, 1962, p. 169-170.

⁷⁶ M. Klein, „The Origins of Transference“, in: *Envy and Gratitude and other Works*, The Hogarth Press, Londen, 1980, p. 51.

⁷⁷ M. Klein, „Die Bedeutung der Symbolbildung für die Ich-Entwicklung“, in: *Das Seelenleben des Kleinkindes und andere Beiträge zur Psychoanalyse*, Ernst Klett Verlag, Stuttgart, 1962, p 30-33.

Samengevat zou men de phantasie kunnen omschrijven als de innerlijke beleving van de wereld, waarin de innerlijke objecten die er in voorkomen een brug slaan naar de externe wereld omdat zij daarin gerepresenteerd worden door daadwerkelijke objecten, de symbolen.

3.2 *Klein en de Wolf*

De belangrijkste begrippen van Klein zullen nu verder uit worden gewerkt met betrekking tot de weerwolf. Hierbij zullen vooral die begrippen aan de orde komen die contrasteren met de toepassing van orthodox-analytische begrippen van Freud op de vampier, zoals hierboven. Denk aan agressieve impulsen, fantasma en symboliek versus onbewuste, het oedipuscomplex en de doodsdrijf.

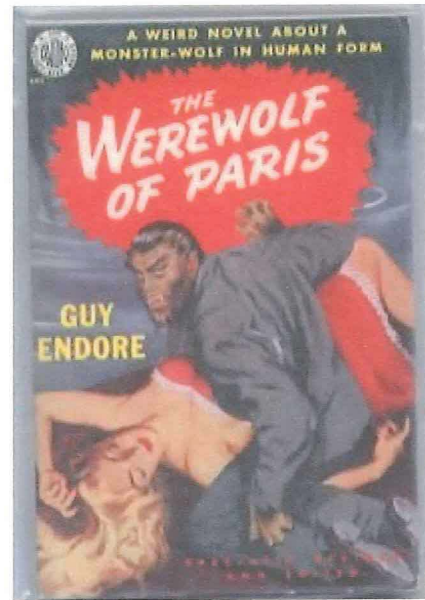
Allereerst echter, moet hier duidelijk zijn welke aspecten van de weerwolf voor ons van belang zijn. In de inleiding gaf ik de volgende definitie: een mens die op bepaalde tijden, doorgaans bij volle maan, in een wolf of wolfachtig wezen verandert en daarbij veel karakteristieken van dit dier overneemt. Was dat eens, lang geleden in een land hier ver vandaan, of kunnen we deze beschrijving handhaven? Evenals de vampier is de weerwolf geen reële factor van angst meer, maar is hij verdrongen naar de wereld van vermaak; boeken films en spelletjes. Er zijn vele variaties op het thema ontstaan, waarbij zelfs de status van de weerwolf als ‘slechterik’ niet meer vanzelfsprekend is.

Ik wil in deze paragraaf de variaties op het weerwolfthema bespreken, niet alleen om aan te geven wat er is veranderd, maar ook om aan te geven wat onveranderd is gebleven. Als oriëntatiepunt hierbij wil ik Guy Endore’s roman *The Werewolf of Paris* (fig. 16 en 17) uit 1933 gebruiken. Evenals Stoker maakt hij in zijn roman gebruik van zowel klassieke elementen zoals we die in hoofdstuk één tegenkwamen, als nieuwe elementen die een stempel op het genre zouden drukken. In onderstaand overzicht staat samengevat welke de meer klassieke elementen zijn, waar Endore hier in zijn schets vanaf week en eventueel latere toevoegingen. Afgezien van de eigen observaties naar aanleiding van vele films en boeken, is onderstaande met dank aan het overzichtswerk van B. J. Frost, *The Essential Guide to Werewolf Literature*, tot stand gekomen.⁷⁸

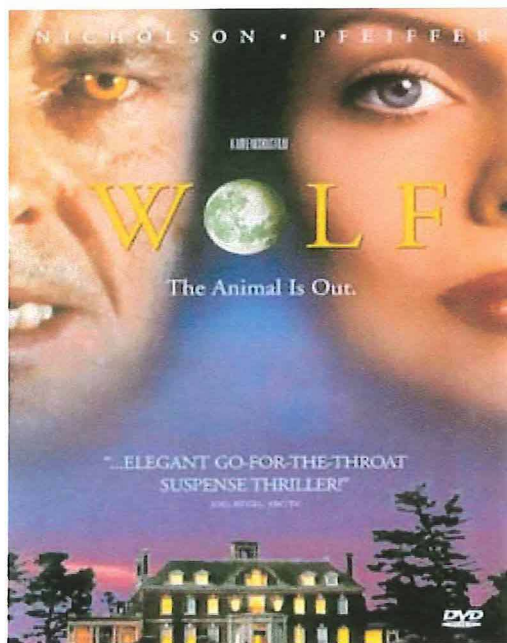
⁷⁸ B. J. Frost, *The Essential Guide to Werewolf Literature*. University of Wisconsin Press, Wisconsin, 2003.

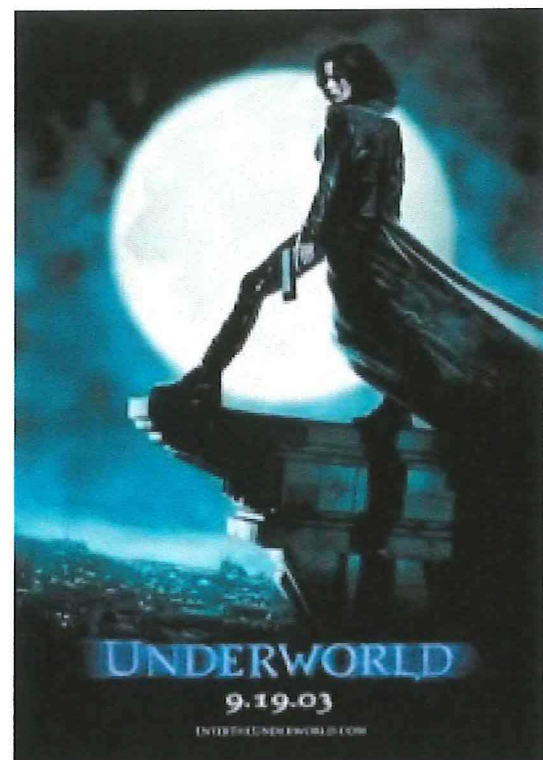
figuur 16

figuur 17

figuur 18

figuur 19

- ❖ In Endores werk ligt een sterke nadruk op de rol van religie: het doorbreken van religieuze taboes leidt tot de toestand van Bertrand Caillet, de hoofdrolspeler in zijn verhaal. In tegenstelling tot bij de vampier, neemt de rol van religie nauwelijks af, maar moet deze haar plaats gaan delen met magie. B. J. Frost beschrijft hoe vooral in de jaren na de oorlog het bovennatuurlijke aspect plaats moet maken voor thema's als vervreemding, buitenaardse wezens en de effecten van drugs. Chelsea Quinn Yarbro maakt in haar *The Godforsaken* echter weer gebruik van een historische setting met een sterk religieus accent.⁷⁹ In boeken als *Harry Potter en de gevangene van Azkaban* en *Stolen* van Kelly Armstrong is het juist de magie die een verklaring voor de metamorfose tot wolf geeft.⁸⁰ Het metafysische aspect blijft kennelijk boeien, maar moet haar plaats delen met andere invalshoeken.
- ❖ In *The Werewolf of Paris* verplaatst het verhaal zich van een landelijke naar een stedelijke setting. Een thema dat zich volgens Frost na de oorlog nog sterker voortzet.⁸¹
- ❖ Het belang van volle maan voor de transformatie komt in Endore in zijn geheel niet meer aan de orde. In latere boeken en films komt men dit af en toe nog wel tegen.
- ❖ De mate waarin men zich als mens bewust is van het feit dat men een weerwolf is en vice versa, verschilt per verhaal. Dit kan variëren van volledige amnesie over de daden als wolf, tot een volledig bewustzijn hiervan. Als wolf kan men volledig tot beest verworden met alle verlies van de menselijke capaciteiten en identiteit, of tot een beest dat zich nog wel bewust is van zijn menselijke identiteit. Bij de hoofdrolspeler in *The Werewolf of Paris* zien we een ontwikkeling naar een soort 'bloederige middenweg'.
- ❖ Het morele dilemma dat de incompatibiliteit van beestachtig en menselijk handelen met zich meebrengt lijkt van alle tijden te zijn, afhankelijk van welk uitgangspunt het verhaal heeft; bloederige horror of juist de tragedie van het beestmens. Endore combineert beide aspecten in zijn roman. In enkele zeer recente films, zoals *Wolf* en *Underworld* (afb. 18 en 19), lijken de weerwolven

⁷⁹ C.Q. Yarbro, *The Godforsaken*, Warner Books, New York, 1983.

⁸⁰ J. K. Rowling, *Harry Potter en de gevangene van Azkaban*, De Harmonie, Amsterdam, 2001 en K. Armstrong, *Stolen*, Orbit, Londen, 2004.

⁸¹ B. J. Frost, *The Essential Guide to Werewolf Literature*. University of Wisconsin Press, Wisconsin, 2003. p. 172.

zich echter uitermate goed over hun 'toestand' heen te kunnen zetten, vinden deze zelfs wenselijk. Professor Remus echter, de weerwolf in de Harry Potter boeken worstelt met zijn aard.

- ❖ De weerwolf wordt steeds vaker neergezet als de sympathieke held van het verhaal, zoals in de genoemde werken van Rowling en Armstrong. Hij of zij bezit vaak ook in menselijke gedaante over wenselijke kwaliteiten, als verscherpte zintuigen en toegenomen fysieke kracht. Dit fenomeen kwamen we ook bij de vampier tegen.
- ❖ Graftschennen, in Endore's roman nog wel een factor van belang, speelt in recentere werken nauwelijks nog een rol.
- ❖ Het verband tussen weerwolven en vampiers wordt nog steeds aangehaald, zoals bijvoorbeeld in het verhaal *The Last Grave of Lill Waran*, waarin wordt gerefereerd aan een oud geloof dat een gedode weerwolf na zijn dood een vampier wordt.⁸² Ook in de film *Underworld* spelen weerwolven en vampiers de gezamenlijke hoofdrol, zij het in de eerder genoemde relatie van aartsvijanden.
- ❖ Het seksuele element dat in Endores werk vrij prominent aanwezig is, lijkt in de meest recente werken van minder belang te zijn. Nadruk ligt toch op de agressie en het kannibalisme.
- ❖ Als alternatief voor een metafysisch verklaringsmodel, dragen schrijvers en filmmakers steeds vaker pseudo-wetenschappelijke verklaringen aan. In de film *Underworld* bijvoorbeeld, dragen zowel vampier als weerwolf een erfelijk en besmettelijk bloedvirus met zich mee.
- ❖ Vooral in de jaren '60 staat het thema van paranoia en waanzin centraal. Veranderen de hoofdrolspelers echt in een weerwolf of zijn zij gek geworden of aan drugs bezweken? Ook de vervreemding van de menselijke aard en van de directe omgeving spelen een belangrijke rol.⁸³
- ❖ De wijze waarop iemand een weerwolf wordt, verschilt van boek tot boek en film tot film. De ene keer is het een vloek, de andere keer erfelijk, dan weer spreekt men van magie en ook de transformatie als gevolg van een beet is nog steeds een geliefd thema. Gesteld kan worden dat de transformatie (in eerste instantie) tegen de zin van het subject plaatsvindt.

⁸² B. J. Frost, *The Essential Guide to Werewolf Literature*. University of Wisconsin Press, Wisconsin, 2003,

p. 177.

⁸³ Ibid, p. 178-186.

De indruk ontstaat dat waar bij de vampier vele oude kenmerken plaats moesten maken voor nieuwe, bij de weerwolf zowel de oude als de nieuwe aspecten worden gehandhaafd. De setting is verstedelijkt, maar ook historische en rurale setting blijven populair. Naast metafysische verklaringen zijn er nu ook pseudo-wetenschappelijke verklaringen. De ene keer is de weerwolf het anonieme monster dat op gruwelijke wijze de hoofdrolspelers afslacht, de andere keer staat de weerwolf zelf centraal met alle problemen, gevoelens en morele dilemma's die men zich bij diens toestand voor kan stellen. Een ander punt van belang dat al is genoemd maar door deze lijst nog eens wordt benadrukt, is de vorm van de hedendaagse preoccupatie met de weerwolf; een fictief wezen.

Hoe het ook zij, evenals bij de vampier zijn er hier essenties aan het thema te ontwaren, namelijk de volgende; de weerwolf is iemand die van een mens in een beest kan veranderen en vice versa. Als beest begaat hij of zij gruwelijke daden van een kannibalistische aard, waarvan deze zich in meer of mindere mate bewust is dat ze niet stroken met zijn of haar menselijke identiteit. Agressie, razernij en het verslinden van slachtoffers.....de literaire en cinematografische variaties op het thema daargelaten, wil ik deze nog steeds poneren als de centrale kenmerken. We zullen dan ook zien dat het precies deze elementen zijn die zich uitstekend lenen voor een analyse met behulp van enkele centrale Kleiniaanse begrippen. Bovendien laten de genoemde kenmerken zich goed contrasteren met het planmatige, verleidelijke en beheerste gedrag van de, bovendien ondode, vampier.

3.2.1 Doodsdrift

She looked away because she feared he might have seen into her eyes and that he might have read there the thoughts he had called up, her thoughts of terror and of death (G. Endore, The Werewolf of Paris).

Evenals Freud poneert Klein een biologische doodsdrijf, waardoor het 'ik' van meet af aan wordt bedreigd. De doodsangst is dan ook de angst om door deze doodsdrijf, een kracht die van binnenuit aanvalt, vernietigd te worden. De agressie van de doodsdrijf jegens het 'ik' wordt, evenals bij Freud, met behulp van de levensdriften tegen een extern object gericht alswel op een extern object geprojecteerd, waardoor het kleine kind hiervan vervolgens de reactie moet vrezen. Wat echter van belang is, is dat volgens

Freud de doodsangst geen neurose kan veroorzaken, omdat men zich haar niet voor kan stellen. Pas bij een concrete dreiging van buitenaf, volgens Freud de dreiging met castratie, stelt het kind zich iets voor bij deze angst. Doodsangst wordt bij Freud dus geconcretiseerd in de castratieangst, die zoals we zagen in de oedipale fase leidt tot aanpassingsstrategieën zoals afzien van openlijke masturbatie, sublimering en de latentieperiode.

In hoofdstuk twee was ik het hier niet mee eens omdat ik meende dat de mens een voorstelling kan creëren, zoals de vampier, waardoor deze vanuit het voorstellingsvermogen alsnog kan leiden tot een onbewust conflict. Klein gaat nog een stap verder en hiermee komen we bij de tegenstelling tussen Klein en Freud over de relatie tussen onbewuste en dood. Volgens Freud is namelijk het 'Ich', waar bovendien de angst psychisch betekenisvol wordt, niet van meet af aan gegeven, en kan het kleine kind zich nog geen voorstelling maken van de dood. Klein echter stelt dat het 'Ich' van meet af aan gegeven is. Er is dus tevens van meet af aan een psychische instantie die de werking van de doodsdrijf kan ervaren.

Geyskens en Van Haute wijzen er op dat Klein hiermee de stelling verwerpt dat alleen dat waarvan we concrete voorstellingen hebben psychische betekenis kan hebben. Het kleine kind voelt de doodsangst als een dreiging die in het lichaam ontstaat en daar ook wordt ervaren.⁸⁴ Dit is een klinkend argument tegen de stelling dat psychische betekenis afhankelijk is van voorstellingsvermogen, maar wat doet het voor onze vampier en weerwolf, die immers per definitie van de orde der voorstellingen zijn? De stelling dat 'iets' dat niet voorstelbaar is maar wel ervaren wordt en in die zin psychisch betekenis heeft wil ik vanaf nu aannemen om de aanhoudende fascinatie voor en populariteit van, vampier en weerwolf, te verklaren. Maar ik moet verder gaan naar de orde van de voorstelling om de specifieke voorstellingen 'vampier' en 'weerwolf' te verklaren.

Dat brengt me bij een *modus tollens*: iets dat psychische betekenis heeft hoeft niet voorgesteld te worden, maar iets dat voorgesteld wordt heeft wel psychische betekenis. In mijn aanname dat zowel vampier als weerwolf voorstellingen zijn van de naar buiten gerichte doodsdrijf komt echter voortdurend om de hoek kijken hoe verschillend de vampier en de weerwolf hiermee 'omgaan'. Eerder stelde ik dat de vampier een weergave zou kunnen zijn van een oedipale strategie om met doodsdrijf en

⁸⁴ T. Geyskens en P. van Haute, *Van doodsdrijf tot hechtingstheorie, het primaat van het kind bij Freud, Klein en Hermann*, Boom, Amsterdam, 2003, p. 72-73.

doodsangst om te gaan. Hiermee doelde ik niet zozeer op oedipale schuldgevoelens zoals Jones die toepaste, maar op het vermogen tot planning, tot afzien en tot het vormen van een relatie met het slachtoffer/geliefde/begeerde object. Dat we zo dadelijk wellicht met Klein aan kunnen nemen dat de voorstellingen zich eerder voor doen, of liever gezegd dat de objecten eerder verschijnen, hoeft hier niet aan af te doen. Het brengt me juist terug bij de veronderstelling dat vampier en weerwolf gerelateerd zijn aan verschillende ontwikkelingsstadia en hun bijbehorende strategieën.

3.2.2 Orale agressie

Though a moment before his hands had itched to be at the man's throat, they made no move to seize and hold it's prey. The tension was not in his limbs but in his face, in the masseter muscles of his jaws. His mouth had opened wide. His teeth had dug through cloth and flesh. His face was inundated with a warm fountain, which he licked a greedily. (G. Endore, The Werewolf of Paris)

Zowel Klein als Freud brengen de doodsangst in direct verband met het oorspronkelijke trauma van de hulpeloosheid van het kleine kind. Het kleine kind ervaart bij frustratie de buitenwereld als bedreigend en beangstigend, en wordt ook nog eens overspoeld door de eigen agressieve gevoelens hierover (denk aan je eigen woede, wanneer je op het punt staat te ontploffen, rood aanloopt, een brok in je keel krijgt en je ogen prikken, en bedenk je die gevoelens bij een klein kind dat geen enkele grip op zijn omgeving heeft). Volgens Freud was het kleine kind hier passief in, had het er geen antwoord op en is het daarom gedoemd dit oorspronkelijke trauma als het ware te herhalen in de traumatische neurose. Deze herhalingsdwang is hierboven al genoemd. Bij Klein is het kleine kind echter niet passief maar zijn het juist de eerste frustraties die het dwingen om oplossingen te vinden, zoals het naar buiten richten van de agressie. De agressie wordt gekoppeld aan een object, in eerste instantie zoals we zagen, de slechte borst.⁸⁵

Precies hoe de agressie naar buiten wordt gericht is al aan de orde gekomen, maar van belang is dat we hier een onderscheid maken tussen de aanleuningstheorie van de seksualiteit van Freud en wat Geyskens en Van Haute de *aanleuningstheorie van de agressie* noemen.⁸⁶ Klein is het namelijk met Freud eens dat de erogene zones (anus, mond), zones van lustbeleving zijn, eerst in verband met de vitale driften en later als ze zich verzelfstandigd hebben en auto-erotisch zijn geworden. De orale zone is een plaats

⁸⁵ M. Klein, „Zur theorie von Angst und Schuldgefühl“ (1948) in: *Das Seeleben des Kindes und andere Beiträge zur Psychoanalyse*. Erns Klett Verlag, Stuttgart, 1962, p. 133.

⁸⁶ T. Geyskens en P. van Haute, *Van doodsdrijf tot hechtingstheorie, het primaat van het kind bij Freud, Klein en Hermann*, Boom, Amsterdam, 2003, p. 86.

van uitwisseling met de buitenwereld, van innemen en uitspuwen van voedsel. Naar buiten geprojecteerde agressie leunt volgens Klein dan ook aan bij de uitoefening van dit vitale proces, zoals volgens Freud de seksuele drift hier in eerste instantie ook bij aanleunt. In haar "Bemerkungen uber einige schizoide Mechanismen" bevestigt Klein de cruciale rol van de oraliteit, als zij stelt dat destructieve impulsen als eerste als orale agressie worden ervaren.⁸⁷ Waar bij Freud kortom meer nadruk ligt op de seksuele prikkeling van het mondslijmvlies, ligt bij Klein meer nadruk op de agressieve activiteit van het innemen/introjecteren met alle gevolgen van dien.

Dit onderscheid kunnen we terugvinden in het sensuele bijten van de vampier en het verscheuren en verslinden van de weerwolf.⁸⁸ De haast 'geseksualiseerde' manier waarop de vampier zijn orale agressie toont zou zoals gezegd samen kunnen hangen met het teruggrijpen op oraal agressief gedrag via een oedipale regressie. Een aansluitende Kleiniaanse opvatting die pleit voor een oedipale benadering van de vampier is overigens dat zij het oedipuscomplex veel eerder laat beginnen. Al in de fase waarin orale agressie nog een rol speelt, komt ook de vader en daarmee een getrianguleerde relatie, in beeld, zoals we zagen in de paragraaf over de posities. Dit maakt een verband tussen de oedipale strategie van de vampier en diens orale agressie plausibel.

Dat in het gedrag van de weerwolf de orale agressie centraal staat leidt geen twijfel. Maar zowel de weerwolf als de volwassen kijker of lezer die zich hiermee identificeert is geen hulpeloos kind. Wij moeten dus vaststellen dat de orale agressie zich ook doet gelden in het leven van de volwassene, zij het als een wolf in...wolfskleren. Als we de weerwolf inderdaad zien als een archaisch mechanisme om de eigen destructieve tendensen naar buiten toe te projecteren, dan zullen we moeten kijken naar de rol van de posities, die volgens Klein gedurende het hele leven in wisselende activiteit actief blijven.

3.2.3 Projectieve identificatie

And Aymar chuckled. "More werewolves!" he exalted, oblivious of the blows that rained upon him. "The world is full of them. How is it that I once thought they were rare? I was one once myself-and didn't know it". (G. Endore, The Werewolf of Paris)

⁸⁷ M. Klein, "Bemerkungen uber einige schizoide Mechanismen" (1946) in: *Das Seeleben des Kindes und andere Beiträge zur Psychoanalyse*. Erns Klett Verlag, Stuttgart, 1962, p. 106.

⁸⁸ Ibid, p. 82-82.

Weliswaar verhouden wij ons niet meer tot de werkelijkheid zoals toen we kinderen waren, dat wil zeggen, we hebben een geïntegreerdere persoonlijkheid en verhouden ons niet meer, zoals Geyskens en van Haute het zeggen, op een door fantasma's vertekende wijze tot de werkelijkheid.⁸⁹ Echter ook in het 'normale' volwassen leven is er volgens Klein een precair evenwicht tussen de beide posities -paranoïde-schizoïde en depressief - en zijn agressieve impulsen een integraal onderdeel van het leven, ook het volwassen leven, en ook onder gunstige omstandigheden.⁹⁰ Het is het Ich dat de belangrijke taak heeft hiermee om te gaan en een van de mechanismen die het hierbij inzet is de projectieve identificatie. De fictieve settingen van weerwolf films en boeken lenen zich er wellicht uitstekend voor de werking van de posities en het mechanisme van projectieve identificatie in het volwassen leven te ervaren, zonder dat er sprake is van vertekening van de werkelijkheid of pathologie.

De hedendaagse weerwolf is een mooi voorbeeld van projectieve identificatie: Onze agressieve impulsen, in eerste instantie afgesplitst en bij de weerwolf neergelegd, maken de weerwolf tot wat Klein de agressor par excellence zou noemen, omdat deze is begiftigd met alle agressie en slechte kwaliteiten van het zelf, ofwel de kijker of de lezer.⁹¹ Melanie Klein geeft dit proces helder weer, als zij stelt dat de neiging tot projecteren van de eigen 'slechtheid', wordt versterkt door de angst voor interne agressoren en we herkennen hier de werking van de paranoïde-schizoïde positie en de doodsdrijf. Men zoekt vervolgens de weerwolf bewust weer op, leeft mee met diens avonturen en maakt zich dientengevolge bepaalde aspecten van de weerwolf eigen, identificeert zich ermee.

De identificatie is een complexer proces, omdat deze door Klein direct wordt gerelateerd aan de vroege introjectie van objecten. Klein geeft voorbeelden van oraal-sadistische aanvallen op de borst en soms de hele moeder, soms met als doel deze te verslinden en soms met als doel het lichaam van de moeder binnen te dringen om het te kunnen beheersen. Hierbij stelt zij bovendien dat het object zowel het 'goede, onbeschadigde' object als het 'slechte, door het kind beschadigde' object (want het kind had hier immers al zijn agressieve impulsen op geprojecteerd, die het nu dus weer

⁸⁹ T. Geyskens en P. van Haute, *Van doodsdrijf tot hechtingstheorie, het primaat van het kind bij Freud, Klein en Hermann*, Boom, Amsterdam, 2003, p. 90.

⁹⁰ M. Klein, "Our Adult World and its Roots in Infancy" (1959), in: *Envy and Gratitude and other Works*, The Hogarth Press, Londen, 1980, p. 249-250.

⁹¹ M. Klein, „Über das Selenleben des Kleinkindes“, in: *Das Seelenleben des Kleinkindes und andere Beiträge zur Psychoanalyse*, Ernst Klett Verlag, Stuttgart, 1962, p. 154.

binnenkrijgt), op die manier tot een extensie van het zelf, ofwel een representatie van het Ich wordt gemaakt wat volgens Klein de kiem is voor het proces van identificatie.⁹²

Het introjecteren van de 'slechte borst', een 'slecht' object, is dus een paradoxale zet: de introjectie, het weer in zich opnemen van dit slechte object of liever gezegd diens kwaliteiten, leidt opnieuw tot angst omdat de gevaren van de doodsdrift wederom op het zelf worden gericht. In diezelfde lijn van denken kan men zich afvragen wat er wenselijk is aan de identificatie met de weerwolf. Evenzo als wij zouden willen vermijden de slechte borst binnen te krijgen, zouden wij willen vermijden ons te identificeren met de figuur van de weerwolf, waarop wij zojuist onze agressie hebben geprojecteerd?

Het lijkt kortom tegenstrijdig dat een volwassene, die weliswaar minder hulpeloos staat tegenover de kracht van zijn emoties, het wenselijk zou vinden zichzelf middels de weerwolf zo openlijk te confronteren en te identificeren met zijn eigen doodsangst en agressieve impulsen. Dit is echter een paradox: een deel van de verklaring hiervoor wordt gegeven in de volgende paragraaf en hangt samen met de fantasmatische activiteit, een ander deel van de verklaring grijpt daarentegen terug op de eerder genoemde introjectie. De introjectie is niet alleen van belang als verklaring voor het proces van identificatie in het algemeen, maar ook voor de introjectie van het slachtoffer van de weerwolf. Het zijn kortom eigenlijk twee figuren die het hele proces van oraal sadisme, introjectie en projectieve identificatie weergeven, wat ook geldt voor de vampier en diens slachtoffer; vampier en weerwolf zijn de uitbeelding van het proces van afbuiging van de doodsdrift en angst naar buiten en het slachtoffer is in feite een weergave van 'de borst', het object waar de agressieve impulsen op worden gericht. Op het moment dat men zich kortom identificeert met de weerwolf wordt deze gelijk aan het subject en wordt in de context van het verhaal onmiddellijk een nieuw object aangeboden: het slachtoffer. Hoe het verslinden kan leiden tot een bevredigend proces zal verder duidelijk worden in de volgende paragraaf over de weerwolf als fantasma. Er is echter nog een rol weggelegd voor het slachtoffer.

Ook deze is namelijk een aspect van het zelf en een figuur in het verhaal waarmee wij ons identificeren. Het slachtoffer illustreert hoe degene die zich nu met de vampier of weerwolf identificeert, zich vroeger zelf verhiel tot de door hen vormgegeven angsten en impulsen. Bij de vampier zou dit de angst voor de straffende

⁹² Ibid, p. 153.

ouder kunnen zijn, waar men zich toch ook in zekere mate aan onderwerpt. Vandaar de passieve houding van het slachtoffer. Bij de weerwolf is het de angst om door het slechte object verslonden te worden. Wederom herkennen we een oedipale en een preoedipale houding. Dit zou ook kunnen verklaren waarom het slachtoffer in modernere werken anoniem is: evenals in een sprookje waarin De Prins een naamloze prins is, is hier het slachtoffer anoniem om de identificatie makkelijker te maken. Moderne media en de opheffing van bepaalde taboes maken het mogelijk dat wij in het identificatieproces in het reine kunnen komen met verschillende aspecten van ons zelf, zowel onze driften als onze angsten. Men herkent hier haast een concretisering van wat Freud de herhalingsdwang noemde. Immers, als wij ons niet bekommerden om onze 'prooi', zouden wij deze toch niet toeroepen vooral niet dat donkere steegje in te lopen?

3.2.4 De Weerwolf als Phantasie en Symbool

And sometimes I think that I am a wolf like in the picture book, and I am killing a partridge or a lamb as it shows there. (G. Endore, The Werewolf of Paris)

In de vorige paragraaf wees ik vooruit naar het belang van de phantasie voor de wenselijkheid van de identificatie met de weerwolf. Volgens Klein is de phantastische activiteit vanaf de geboorte aanwezig, evenals de driften dat zijn. De drift krijgt door de phantasie een psychisch bestaan en het kind repareert en vernietigt in zijn phantastische wereld. Het gaat hier dus om een psychische vertegenwoordiging van de driften.

Wat kunnen we zeggen over de relatie van de weerwolf en de vampier tot de phantasie, aansluitend bij de lijst met culturele kenmerken op pagina's 41-42 en 26-27? De doodsdrift wordt naar buiten afgewend, in de vorm van een agressief razend monster dat mensen in stukken scheurt en vervolgens opeet, of op verleidelijke wijze iemands leven opeist. Een monster dat dingen doet die in het dagelijks leven taboe of onuitvoerbaar zijn. Echter ook een monster dat mensen doet gruwelen, de film stop doet zetten, het boek weg doen leggen en een slapeloze nacht kan bezorgen.

We herkennen het afsplitsen van, het projecteren op en de achtervolgingsangst, die kenmerkend zijn voor de paranoïde-schizoïde positie. De weerwolf is echter ook een mens en is in menig verhaal tegen zijn zin een weerwolf geworden. Er is dus sprake van zowel een ambigue houding jegens deze wezens vanuit lezer en kijker, als ambiguïteit in hun weergave. Hierin is wellicht de angst te herkennen voor de eigen agressieve

impulsen en de schade die hij anderen hiermee kan berokkenen. In dit laatste herkennen we juist de depressieve positie.

Geyskens en Van Haute wijzen er op dat het concept phantasie niet hetzelfde betekent bij het kleine kind, bij de volwassene en in de verschillende posities. De phantasie uit de paranoïde-schizoïde positie verschilt van die uit de depressieve positie, die weer verschilt van de volwassen phantasie.⁹³ We zullen zien dat de weerwolf evenals de vampier, op een volwassen manier relateert aan de volwassen phantasie, die beide posities in zich combineert, maar daarvoor wil ik eerst teruggrijpen op de ontwikkeling van de phantasie zoals Klein die zag. Bovendien verschilde haar visie hierop van die van Freud, wat ons tot slotte terug zal brengen bij het verschil in vormgeving van de weerwolf en de vampier.

Zoals we al zagen is volgens Klein is de phantasie in eerste instantie een affectieve interpretatie van een lichamelijke gewaarwording. Ik verwijs hier terug naar de passage over de doodsdrijf, waarin het belang van deze lichamelijke gewaarwording voor de onbewuste beleving wordt geschetst. De phantasie is op dit punt kortom nog niet met visuele beelden verbonden. Hoewel de phantasie progressief complexer wordt, stel ik mij voor dat het belang van de lichamelijke gewaarwording in de loop van het leven daarom niet minder wordt. Het is ook de lichamelijke beleving die een centrale rol lijkt te spelen in het gedrag dat aan de weerwolf wordt toegeschreven: een zeer fysieke uiting van lusten en frustraties, in meer of mindere mate getemperd door zelfreflectie, wat waarschijnlijk precies de functie is van de fusie van mens en wolf, het beestachtige aspect, dat het centrale kenmerk is van de weerwolf.

Een zeer interessant kenmerk van de weerwolf dat zeer goed aansluiting vindt bij de vroegste vorm van de phantasie, is het letterlijke non-verbale kenmerk; de weerwolf heeft tot nu toe nog nooit een stem toebedeeld gekregen, kan in geen enkele film en in geen enkele boek spreken. Dit doet des te meer vermoeden dat het inderdaad het non-verbale, fysieke element is, waarop het hoofdaccent ligt in de weergave van de weerwolf. Op het moment dat ik dit schrijf echter, draait in de bioscopen een nieuwe weerwolffilm, *Cursed*, die mij in eerste instantie tegen lijkt te spreken. Halverwege de film begint de weerwolf ineens te spreken. Daarmee nam de film echter een interessante wending: waar de eerste helft nog een bloederige horror was, werd de tweede een

⁹³ T. Geyskens en P. van Haute, *Van doodsdrijf tot hechtingstheorie, het primaat van het kind bij Freud, Klein en Hermann*, Boom, Amsterdam, 2003, p. 110.

frivole comedy. Er was niks engs meer aan het monster in kwestie te ontdekken, die enkel nog lachsalvo's aan het publiek onttrok. De symboliek was ontkracht.

Klein wees er op dat naarmate het kind zich meer aanpast aan de externe realiteit, het tevens een minder phantastisch beeld van de omringende wereld heeft. Dit hangt sterk samen met het leren omgaan met de depressieve angsten. Het 'doorwerken' van angsten en emoties ten opzichte van verschillende personen en situaties, zowel vroeger als nu, dat ook door Freud als een essentieel onderdeel van de analyse werd beschouwd, werd door Klein met de aanpassing aan de externe realiteit in verband gebracht.⁹⁴ Zij wees er echter ook op dat de depressieve en paranoïde angsten nooit geheel te overkomen zijn, aangezien zij onder externe en interne druk tijdelijk de kop weer op kunnen steken. Een 'normaal' persoon kan hiermee omgaan en hervindt zijn balans, terwijl teveel druk tot ontwikkelingsstoornis kan leiden.⁹⁵

Op dit punt wil ik de weerwolf en de vampier poneren als een volwassen mechanisme om om te gaan met de eigen doodsdrijf, doodsangst, agressie en de afbuiging hiervan naar buiten; zowel de posities, de driften als de lichamelijke gewaarwordingen doen zich het hele leven in meer of mindere mate gelden. Ook de volwassen mens zal hiermee om moeten gaan, hoewel gezien de ontwikkeling van het Über-Ich en het vermogen tot realiteitstoetsing, op andere manieren dan het kleine kind. De volwassene zal zich deels bewust zijn van de reden dat een weerwolfverhaal hem of haar genoeg schenkt, kan dit misschien zelfs onder woorden brengen. Maar hij of zij zal zich niet voortdurend bewust zijn van de specifieke drift die hier aan ten rondslag ligt, namelijk de doodsdrijf.

Bovendien wijzen Geyskens en Van Haute op de rol van de latere toevoeging van het visuele en verbale element, in ons geval te herkennen in de literaire en cinematografische bewerkingen van de weerwolf. Deze elementen scheppen een afstand tot de lichamelijke aspecten waaraan de weerwolf en de vampier als symbool relateren. De relatie tot het beeld wordt gedesincarneerd: het is iets wat we vóór ons zien, niet meer zozeer in ons lichaam ervaren.⁹⁶ Nou vind ik het enigszins kort door de bocht om dit zo te stellen. Het lijkt namelijk te impliceren dat een toevoeging van een visueel en verbaal element aan de phantasie, de lichamelijke ervaring aan kracht doet inboeten. Ik

⁹⁴ M. Klein, "Our Adult World and its Roots in Infancy" (1959), *Envy and Gratitude and other Works*, The Hogarth Press, Londen, 1980, p. 255-256.

⁹⁵ Ibid, p. 255.

⁹⁶ T. Geyskens en P. van Haute, *Van Doodsdrijf tot Hechtingstheorie, het primaat van het kind bij Freud, Klein en Hermann*, Boom, Amsterdam, 2003, p. 115.

denk echter dat het visuele en verbale element en de rol van symbolen daarbij, het draaglijker maken om te relateren aan onze driften. Naar deze context vertaald: de weergave in film en boek van onze symbolen, weerwolf en vampier, scheppen de gewenste afstand om te kunnen relateren aan de emoties, driften en impulsen die zij symboliseren.

En dat brengt ons terug bij de kwestie van de wenselijkheid van de identificatie met de weerwolf: een weerwolffilm of boek zou een speelveld kunnen zijn voor phantastische activiteit, die door de toegevoegde visuele en verbale elementen de bewuste reflectie hierop nadert aangezien men door de expliciete (verbale en visuele) weergave van de geprojecteerde emotionele en somatische elementen kan vermoeden dat een volwassen publiek zich in grotere mate bewust is van de psychische rol die de weerwolf en de vampier voor hen kunnen vervullen. Die rol bestaat er uit dat men kan splitsen, projecteren, zich gewaar mag zijn van bepaalde emoties en impulsen, en zich hiermee eventueel kan identificeren, zonder dat er sprake is van een vertekening van de realiteit en er daadwerkelijk schade wordt aangericht. Vooral de volwassene kan kortom 'spelen' met dit soort emoties en verlangens omdat deze meer realiteitszin heeft, zich beter dan het kleine kind bewust is van wat zich binnenin afspeelt en wat in de buitenwereld plaatsvindt. Dit verklaard uiteraard ook dat men een kind niet naar een horrorfilm zou laten kijken, omdat deze de gewenste afstand niet kan nemen en een slapeloze nacht tegemoet zou gaan.

Bovenstaande is kortom evenzeer van toepassing is op de vampier. Inderdaad, echter, dat brengt ons ook bij de aard van de phantasie in de verschillende levensfasen zoals eerder opgemerkt en, wat Freud hierover zei. Hier moet nog iets over gezegd worden omdat dit direct teruggrijpt op de oedipale en preoedipale aspecten van de weerwolf en vampier. Zoals gezegd laat Melanie Klein de phantastische activiteit praktisch vanaf de geboorte beginnen, zij het verstoken van visuele en verbale elementen en worden de phantasieën progressief complexer. Freud laat de phantastische activiteit echter pas beginnen vanaf een leeftijd van ongeveer drie jaar omdat phantasie volgens hem gepaard gaan met een betrokkenheid op een extern object, zoals dat vanaf ongeveer het derde levensjaar met de aanvang van het oedipuscomplex het geval is. Tot die tijd zou het infantiele driftleven niet door phantasieën worden bemiddeld. Ik ben het in dit opzicht niet met Freud eens, omdat ik in de lijn van Klein aanneem dat een mens zich van meet af aan tot objecten verhoudt. Echter, ik denk wel dat de phantasie zoals in de oedipale fase andere vormen aanneemt dan in de preoedipale fase.

Geyskens en Van Haute wijzen er dan ook op dat we verschillende definities van de term 'phantasie' zouden moeten hanteren om deze te kunnen gebruiken op hetzij Freud's wijze, hetzij Kleins wijze.⁹⁷ Ik wil daarom de weerwolf en de vampier als symbolen van respectievelijk de preoedipale en oedipale driften poneren. Echter, inmiddels is duidelijk geworden dat het niet eenvoudig is een scherpe scheidlijn te trekken tussen het preoedipale van Klein en het oedipale van Freud: de vampier vertoont preoedipaal agressief gedrag en de weerwolf is door boek en film visueel en verbaal gemaakt.

Ik wil het onderscheid weerwolf=preoedipaal en vampier=oedipaal daarom als volgt beargumenteren: Bij de weerwolf ligt meer nadruk op de vitale driften en op de relatie subject object waarin nog geen sprake is van triangulatie. Het oedipale van de vampier wordt gekenmerkt door een meer seksuele benadering van het slachtoffer, waarbij wij de hoektanden als vervanging van de genitaliën zouden kunnen zien. Hoewel er in concreto geen sprake is van een derde persoon, wordt deze in feite uitgebeeld door de omslachtige, voorzichtige benadering van het slachtoffer, waarin we een uitbeelding van een berekenende, calculerende zouden kunnen herkennen, zoals die in de oedipale fase voorkomt.

Een laatste onderscheid zou vervolgens met behulp van de concepten primair en secundair proces gemaakt kunnen worden: Het primaire proces functioneert onbewust en volgens het lustprincipe, de weerwolf. Het secundair proces functioneert volgens het realiteitsprincipe, de vampier. Het samengevatte onderscheid tussen vitale driften en onbewuste en seksualiteit en realiteitsprincipe staat bovendien toe dat we de weerwolf kunnen rijmen met Kleins opvatting van phantasie en symboliek, en de vampier met Freuds opvatting van phantasie en symbool.

De weerwolf als symbool van preoedipale driften:

- ❖ De weerwolf handelt vanuit blinde razernij, onnadenkend en onselectief.
- ❖ De weerwolf lijkt de roep van zijn driften geenszins te kunnen weerstaan, moet hiernaar handelen en kan deze niet uitstellen of ervan afzien
- ❖ De weerwolf vernietigt zijn prooi zonder terughoudendheid
- ❖ De weerwolf profileert zich zeker niet als een verleidelijk, laat staan seksueel, wezen. De agressieve drift uit zich ongesublimeerd

⁹⁷ Ibid, p. 110.

De vampier als symbool van oedipale driften:

- ❖ De vampier kan zijn prooi stalken, in de val lokken en er bewust een bepaalde relatie mee aangaan. Er is sprake van objectkeuze. Er ligt kortom meer nadruk op het nadenkende aspect dan op ongebreidelde driftmatige uitingen zoals bij de weerwolf
- ❖ De vampier kan plannen en afzien. Dit lijkt op het proces van loochening.
- ❖ De vampier vernietigt zijn 'object' niet, maar doodt deze op een elegante wijze. Er lijkt een besef van de schade die bij het object kan worden aangericht, wat doet denken aan Kleins depressieve positie.
- ❖ Seksualiteit wordt in het narratief van de vampier vaak vervangen door de beet, een gelijkenis met de latentiefase. Een libidineuze drift krijgt een alternatief doel.

3.3 Samengevat

Why should I not end here?

Why should you want to know of the death of this werewolf rather than another?

(G. Endore, *The Werewolf of Paris*)

Zowel Freud als Klein zagen de doodsdrift als een biologisch mechanisme. Echter, volgens Freud kon de hieruit voortkomende doodsangst niet tot een neurose leiden, aangezien men zich de dood niet voor kan stellen. Volgens hem speelde de doodsangst dan ook pas een rol in het onbewuste als ze was geconcretiseerd in de castratieangst, in de oedipale fase. Klein daarentegen stelde dat de doodsdrift en daarmee ook de doodsangst, van meet af aan kon worden ervaren, als een dreiging die in het lichaam ontstond.

Beiden opvattingen zijn van belang om het verschil tussen vampier en weerwolf te begrijpen: de vampier als voorstelling van de doodsangst vindt zijn oorsprong in de oedipale fase en de activiteiten van de vampier sluiten aan bij de activiteiten van het Ich en Über-Ich in die specifieke ontwikkelingsfase. Het planmatige stalken en de selectie van de prooi getuigen van een aanpassing aan de realiteit en daarmee van een Ich-functie; de voorzichtige wijze waarop de prooi wordt gedood getuigt van enig moreel besef van het eigen handelen, Über-Ich. Echter, de weerwolf sluit aan bij de fase waarin

de doodsangst nog voornamelijk werkzaam is op het niveau van de lichamelijke ervaring. Klein en Freud legden dus verschillende theoretische accenten in hun benadering van de doodsdrijf, terwijl vampier en weerwolf als verschillende symbolen van die drift illustreren dat zij mooi op elkaar aan kunnen sluiten.

De opvattingen over orale agressie illustreren dit: waar volgens Freud het kind machteloos staat tegenover frustratie en de eigen (angstaanjagende) agressie die dit oproept en bedoeld is dit script te herhalen met de hoop op een alternatief einde, vormt bij Klein de frustratie een uitdaging om actief een oplossing te vinden voor frustraties. Deze oplossing zou voor zowel de vampier als de weerwolf kunnen gelden, namelijk dat de eigen agressie wordt afgesplitst en op een object wordt geprojecteerd die zich vervolgens als een externe agressor gaat gedragen waarmee men zich vervolgens naar behoeven kan identificeren. Maar het is de vorm van dit object en de manier waarop het zich als agressor gedraagt, waarin het verschil tussen Freud en Klein mooi wordt geïllustreerd; de regressie naar de orale agressiviteit van de vampier is sterk seksueel geladen omdat deze via een regressie naar de strategische oedipale seksualiteit verloopt, terwijl de weerwolf vanuit de primitiefste, puur fysiek gegenereerde, preoedipale agressie lijkt te opereren.

Het belang van de ontwikkelingsfase waarnaar de vampier en weerwolf terugrijpen en hiermee samenhangend hun vormgeving, dringt zich in bovenstaande eigenlijk al op. Freud en Klein meenden allebei dat men het hele leven in meer of mindere mate terugrijpt op vroegere ontwikkelingsfasen. Freud sprak van de orale, anale en oedipale fase en Klein hield zich bezig met de paranoïde-schizoïde en de depressieve positie. Evenzo is volgens beiden het hele leven sprake van symboolvorming en phantastische activiteit, zij het in een vorm die aansluit bij de ontwikkeling van het individu.

Dat brengt ons dan uiteindelijk bij de symboliek. Ik nam eerder aan dat weerwolf- en vampierfilms een geschikte setting zijn om als volwassene emoties, driften en afweermechanismen die aan de verschillende fasen gerelateerd zijn, te ervaren zonder pathologie of verlies van realiteitszin. Uit hun symboliek kunnen wij vervolgens afleiden bij welke fase zij hoofdzakelijk aansluiten. De weerwolf en de vampier zijn in de phantasie de symbolen voor de naar buiten afgewende doodsdrijf en bijbehorende agressieve impulsen. Hierbij illustreert de vampier zeer herkenbaar de rol van de seksualiteit/sensualiteit, oedipaal, terwijl de weerwolf zijn agressie ongesublimeerd tentoonspreidt, preoedipaal.

4 Conclusie

*Consult your mortuary registers. Were these man and women?
Or were they only disguises, disguises that concealed
nameless monsters, warm incubators of infamies
which would congeal your blood if brought out from their bowels
into the light of day for you to see?(G. Endore, The Werewolf of Paris)*

Wij zijn nu terug bij de centrale vraag, namelijk wat de theorieën van Freud en Klein ons kunnen vertellen over de betekenis van weerwolf en vampier in het psychische landschap van de mens. Mijn aanname was dat hun theorieën ons iets zouden kunnen vertellen over de aanhoudende fascinatie voor deze wezens, hun overeenkomsten en verschillen maar ook vice versa, dat hun overeenkomsten en verschillen licht kunnen werpen op de theoretische verschillen tussen Freud en Klein. En inderdaad bleek dat de verschillende opvattingen van Freud en Klein over bijvoorbeeld de aanvang van het oedipuscomplex en de doodsdrijf, gerelateerd konden worden aan de verschillen tussen de vampier en de weerwolf.

In hoofdstuk een werd duidelijk dat de fascinatie voor de vampier en weerwolf teruggaat tot de klassieke oudheid. Zij werden vaak samen genoemd, hetzij als collega's hetzij als aartsvijanden. Aanvankelijk waren beiden sterk verbonden met religie hoewel hun positie in de invloedssfeer van de Oosters Orthodoxe Kerk anders was dan in die van de Rooms Katholieke Kerk. De Oosters Orthodoxe kerk had bijgeloof niet hoog op de agenda staan waardoor het vampiers en weerwolven relatief ongestoord tot de dagelijkse realiteit gerekend konden worden. De Rooms Katholieke kerk echter, kende de Inquisitie, onder wiens werkterrein vampier en weerwolf zouden vallen als kompanen van heksen en als instrumenten van de duivel, die met man en macht bestreden dienden te worden. In psychologische context zagen we hier het mechanisme van splitting aan het werk zoals we dat bij Klein tegenkomen: het kwaad werd afgesplitst en op externe figuren geprojecteerd.

Twee verschijnselen dragen vervolgens bij tot de veranderde rol van vampier en weerwolf; religie moet plaats maken voor wetenschap, die bovendien een verbeterde medische kennis met zich meebrengt. Het letterlijke geloof in vampier en weerwolf verdween daarmee maar zoals we zagen verdween hun populariteit niet. Steeds vaker duiken zij op als onderwerp of zelfs hoofdrolspelers in korte verhalen, literaire werken en later ook in films. Hieraan zien we niet alleen dat ondanks enkele veranderingen in

het thema, de essentiële kenmerken van vampier en weerwolven vrijwel onveranderd zijn gebleven maar ook dat hun aantrekkingskracht onafatend is. Dit deed mij postuleren dat zij gerelateerd zijn aan enkele universele psychische mechanismen, dat wil zeggen tijdloos en in ieder individu actief, en dat zij met betrekking hiertoe een behoefte vervullen.

Jones relateerde in zijn artikel "On the nightmare" de vampier aan oedipale schuldgevoelens waarin de vampier symbool stond voor de straffende ouder, en aan oedipale strategieën waarin de vampier symbool stond voor de geliefde (moeder) die met iemand kon vluchten (voor de derde persoon/vader) naar een vredige andere wereld. Ik was het niet eens met Jones' specifieke argumenten voor een koppeling aan oedipale processen omdat het slachtoffer van de vampier niet langer een bekende of geliefde was, zoals we in hoofdstuk één al zagen, maar in een anonieme figuur was veranderd. Desondanks was ik van mening dat de vampier inderdaad gerelateerd kon worden aan een regressie naar oedipale strategieën, in contrast tot de preoedipale strategieën van de weerwolf. Ervan uitgaande dat de - hoofdzakelijk orale- agressie van vampier en weerwolf is gerelateerd aan de behoefte tot afbuiging van de doodsdrijf, zien we namelijk een groot verschil in hoe zij dit doen. Het sensuele, planmatige gedrag van de vampier en de 'intieme' relatie die deze opbouwt met het slachtoffer, maken een verband met oedipale processen plausibel.

De rol van de orale agressie hierbij, die door Freud juist aan de preoedipale orale fase werd toegeschreven, kan met behulp van Kleins opvatting over het oedipuscomplex worden verklaard. Zij laat deze, door triangulering gekenmerkte fase, juist beginnen als het kind in de paranoïde-schizoïde positie verkeert en de gevolgen van orale agressie een grote rol spelen. Door dit subtiele verschil in opvatting over de chronologie van de oedipale fase tussen Freud en Klein, kunnen wij toch een logisch verband leggen tussen de orale fase en de oedipale fase gecombineerd in een figuur, namelijk de vampier. Vice versa kan voorzichtig gesteld worden dat dit verband zoals het weergegeven wordt middels de vampier, Kleins opvatting over de vroegere intreding van het oedipuscomplex kan staven.

De orale agressie van de weerwolf, zo bandeloos en brutaal in tegenstelling tot die van de vampier, attendeerde op nog een ander verschil tussen Freud en Klein hierover. Waar de orale agressie van de vampier, diens beet, namelijk seksueel beladen is, is er bij de weerwolf sprake van het simpelweg verslinden van zijn slachtoffer. Dit kon gerelateerd worden aan wat Geysken en van Haute met betrekking tot Klein de

aanleuningstheorie van de agressie noemde. Laten we naar het verschil met de aanleuningstheorie van de seksualiteit kijken. Deze wil zeggen dat de seksuele prikkeling van het mondslijmvlies in de orale fase, zich nog niet heeft verzelfstandigd van de bevrediging van de vitale drift, de honger. In de uitbeelding van de vampier wordt dan ook, in meer of mindere mate, gezinspeeld op de seksuele lading van diens beet.

Klein erkende de status van de erogene zones welliswaar als zones van lustbeleving, maar legde minder nadruk dan Freud op hun seksuele aspect. Zij was meer bezig met de betekenis van andere lichamelijke gewaarwordingen. Frustratie en agressieve driften als gevolg van bijvoorbeeld honger of dorst, hebben een fysiek equivalent, namelijk in lichamelijke gewaarwordingen in de lippen en ingewanden. Ook agressie leunt dus aan bij het al dat niet bevredigen van een vitale drift. We herkennen dit bij de weerwolf in diens oraal agressieve gedrag dat sterk georiënteerd is op het verschransen en verslinden, het innemen, van het gehele slachtoffer.⁹⁸

Logischerwijze komen we nu weer terug bij de vraag naar het hoe en waarom van de vormgeving van deze primitieve driften en emoties in een vampier of een weerwolf. We stelden vast dat volgens Freud en Klein het heen en weer bewegen tussen verschillende fasen en posities het hele leven doorgaat. Ook het conflict tussen Eros en Thanatos zal ons het hele leven in de greep houden. Het is dan logisch te veronderstellen dat ook het volwassen leven onderhevig is aan phantastische activiteit en symboolvorming. Echter, gezien de ontwikkeling van Ich en Über-Ich zal deze activiteit in het volwassen leven in zekere mate aan realiteitstoetsing en morele verboden onderworpen zijn. Films en boeken bieden dan een uitkomst, als fictieve setting waarin vampier en weerwolf als symbolen van de doodsdrift kunnen fungeren in een phantastisch scenario waarin wij kunnen terugvallen op oedipale en preoedipale emoties en verlangens.

De weerwolf en de vampier in deze context beschouwen als preoedipale en oedipale symbolen lijkt moeilijk als men zich bedenkt dat Freud en Klein verschilden in opvatting over de aanvang van de oedipale fase. Het onderscheid is het scherpst te trekken met behulp van het primair en secundair proces: de weerwolf is preoedipaal in

⁹⁸ Dit kan de complexe relatie tussen weerwolf en vampier verklaren. In hoofdstuk een lasen we al dat zij volgens de folkloristische verhalen van vele volkeren in elkaar konden veranderen. Het kan zijn dat dit voortkomt uit een onbewust besef dat hun gedrag aansluit bij fasen in die psychologische ontwikkeling die eveneens 'in elkaar overgaan'.

die zin dat hij zich door zijn onbewuste laat leiden, in de bevrediging van vitale driften. De vampier is oedipaal in die zin dat hij bewust te werk gaat en zijn handelingen een seksuele ondertoon bevatten.

Verleiden, beheersen, verscheuren, razen, zonder dat er in realiteit schade wordt aangericht en wij hoeven te vrezen voor onze geliefden. Zonder dat wij uit het paradijs worden gejaagd, door Zeus van de troon worden verstoten of op de brandstapel terecht komen. Behoeftte aan reparatie die onmiddellijk wordt vervuld in de vorm van een zilveren kogel, een magische ingreep, een held met goede timing of simpelweg het doek dat valt of de laatste pagina. Het was maar een verhaaltje.....

Literatuur

Armstrong, K., *Stolen*, Orbit, 2004.

Barber, P., *Vampires, Burial and Death; folklore and reality*, Yale University Press, New Haven and London, 1988.

Baring-Gould, S., *The Book of Werewolves*, Smith, Elder & Co, London, 1865.

Becker, E., *De ontkenning van de dood, de ingeboren vrees voor de dood als drijfveer voor het menselijk handelen*, Ambo, Baarn, 1985.

Bruckner, A., “Etymologien, Slavia Casopis pro Slovanskon Filologii” (1934), 272-280, in: K. M. Wilson, “The history of the word Vampire” (red.) A. Dundes, *The vampire, a casebook*, University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1998.

Coillie, F., van, *De ongenode gast, zes psychoanalytische essays over het verlangen en de dood*, Boom, Amsterdam, 2004.

Endore, G., *The Werewolf of Paris*, Disruptive Publishing Inc, 2004.

Freud, S., *Drie verhandelingen over de seksualiteit I* (1905), (red.) W. Oranje, *Sigmund Freud, seksualiteit*, Boom, Amsterdam, 2002.

Freud, S., *New Introductory Lectures on Psychoanalysis* vol. 2, (red.) A. Richards, Penguin Books, 1975.

Freud, S., “Der Untergang des Oedipuscomplexes”, (1924), in: *The Standard Edition of the Complete Works of Sigmund Freud, volume XIX*, (trans.) J. Strachey, Hogarth Press, 2001.

Frost, B.J., *The essential Guide to Werewolf Literature*, University of Wisconsin Press, Wisconsin, 2003.

Geyskens, T. en Haute, P. van, *Van doodsdrift tot hechtingstheorie, het primaat van het kind bij Freud, Klein en Hermann*, Boom , Amsterdam, 2003.

Innes, M.M., *The Metamorphoses of Ovid*, Penguin, Harmondsworth, 1955.

Jesaja 34:14, Nederlands Bijbel Genootschap, Haarlem, 1981.

Jones, E., *The Life and Work of Sigmund Freud*, (red.) L. Trilling en S. Marcus, Anchor Books, New York, 1963.

Klein, M., *Das Seeleben des Kindes und andere Beiträge zur Psychoanalyse*. Erns Klett Verlag, Stuttgart, 1962.

Klein, M., *Envy and Gratitude and other Works*, The Hogarth Press, Londen, 1980.

Johannes van Wier ., *De praestigiis daemonum, On Witchcraft, an abridged translation*, (red.) Kohl, B.G. en Midelfort, H.C.E, Pegassus Press, Asheville, 1998.

Kramer, H en Sprenger, J., *Malleus Maleficarum* (1486), (vert.) Montague Summers, Dover Publications Inc. 1971.

Melton, J.G., *The Vampire Book, the encyclopedia of the undead*, Visible Ink Press, Farmington Hills, 1999.

Otten, C.F., *A Lycanthropy Reader, werewolves in western culture*, Syracuse University Press, New York, 1986.

Roudinesco, E., *Why Psychoanalysis?*, Columbia University Press, New York, 2001.

Rowling, J.K., *Harry Potter en de gevangene van Azkaban*, De Harmonie Amsterdam, 2001.

Scott, R., *The Discovery of Witchcraft (1584)*, in: C.F. Otten, *A Lycanthropy Reader, werewolves in western culture*, Syracuse University Press, New York, 1986.

Segal, J., *Melanie Klein, key figures in counselling and psychotherapy*, Sage Publications Ltd, Londen, 1992.

Senn, H.A., *Werewolf and Vampire in Romania*, Columbia University Press, New York, 1982.

Sidky, H., *Witchcraft, Lycanthropy, Drugs and Disease, an anthropological study of the European witch-hunts*, Peter Lang Publishing Inc, New York, 1997.

Stoker, B., *Dracula (1897)*, Collectors Library, Londen, 2003.

Stroeken, H.P.J., *Nieuw psychoanalytisch woordenboek*, Boom, Amsterdam, 2000.

Vandermeersch, P., *Over psychose, seksualiteit en religie, het debat tussen Freud en Jung*, Sun, Nijmegen, 1992.

Wilson, K.M., "The History of the Word Vampire", in: A. Dundes, *The vampire, a casebook*, University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1998.

Woodward, I., *The Werewolf Delusion*, Paddington Press, Londen, 1979.

Yarbro, C.H., *The Godforsaken*, Warner Books, New York, 1983.

A WEIRD NOVEL ABOUT A
MONSTER-WOLF IN HUMAN FORM

Weerwolf en vampier in het perspectief
van de theorieën van Freud en Klein

Auteur: A. Simonis

1^e lezer: Prof. P. M. G. P. Vandermeersch

2^e lezer: T. H. Zock

